

A RÁKÓCZI-KOR TÁRSADALMA

ÍRTA

MÁLYUSZ ELEMÉR

Az az évtized, amelynek határai közt a Rákóczi-mozgalom eseményei lezajlottak, a társadalmi fejlődés tekintetében sem múlt el a nélkül, hogy az utókor számára feljegyezni valót ne hagyott volna hátra. Természetesen nem szabad valami felforgató szociális reformnak a nyomait keresnünk, amellyel Rákóczi és a magyarság akkori vezetői a vagyon megosztását vagy a társadalmi rétegek egymásközi viszonyát új elgondolás szerint iparkodtak volna elrendezni. Nemrég, a világháború előtt, egy történetkutatói irányzat a társadalom egyes csoportjainak ily kézzelfogható helyzetváltozásaiban látta a fejlődés lényegét s a legalsó rétegek materiális jólétének emelkedése vagy süllyedése szerint fogalmazván meg véleményét, a Rákóczi-korról is elítélően nyilatkozott. Ennek az iskolának egyik vezére számára, ki a magyar világi nagybirtok történetét írta meg, a Rákóczi-mozgalom a következő, végtelenül egyszerű képletté zsugorodott össze: A nép is, Rákóczi is önmagáért fogott fegyvert. Az utóbbi saját uralmának megalapítása céljából, az előbbi azért, mert minden uralmat gyűlölt. A nép ugyan azt hitte, hogy az új uralom az övé lesz, de valójában az egyik iga alól a másikba hajtotta fejét. Eleinte, míg rá nem jött, hogy ő, a «ruhátlan pór» nem lehet szövetségese a 400,000 fittértékű ruhában járó Rákóczinak, kitartott a fejedelem mellett, s ekkor a lakosság és a nemesség is hozzá csatlakozott, de csak azért, mert a kormány nem tudta Őket a felkelőkkel szemben megvédelmezni. Egyébként a küzdelem többször azon a ponton volt, hogy bevégződik, «de az egyéni érdekek a békét mindig megakadályozták». Ma már elemi igazságnak számít annak belátása, hogy egyetlen kor sem kárhoztatható azért, mert nem gondolkozott késő utódainak — jelen esetben a kissé általánosan körvonalazott népek — a felfogása szerint s így az imént idézett szemlélet is végleg és visszavonhatatlanul a lomtárba került.

Kevésbé tudatos azonban annak belátása, hogy egy társadalom életében, bármily fontosak legyenek is az anyagi tényezők, a lelkiek sem hanyagolhatók el. Pedig a jelen is figyelmeztet rá, hogy vannak a nemzeti, faji és kulturális összetartozás érzéséből eredő fájdalmak, amelyek gyötrelmesebbek lehetnek minden egyéni keserűségnél. Ha nem mellőzzük e szempontot, hanem azt is megvizsgáljuk, hogy egy bátor kéz mint húzta ki az üszkösödő lelki sebből a töviseket s tette így lehetővé a magyar társadalomnak az összeforrását, akkor a Rákóczi-kor története nemcsak a sallangos hazafiaskodók

és az iskolásgyermek, hanem a ma embere számára is tartogat mondani-valót. Természetesen nem elvont moralizálás, «ősi bűnök» ostorozása vagy ugyanilyen «ősi erények» magasztalása formájában, hanem azzal a megállapítással, hogy a magyarság, amidőn rövid időre maga intézhette sorsát, nemcsak lépést tudott tartani kulturális téren a Nyugattal, hanem legégetőbb társadalmi problémáját is megoldotta.

A Nyugat, amelybe a magyarság, már évszázadok óta, elszakíthatatlanul beletartozott, akkor barokk periódusát élte. Ez a nagy szellemi áramlat, mint előbb és utóbb a többi kulturális mozgalom, feltartóztathatatlanul elárasztván Európát, 1700 előtt sem került el Magyarországot. Ameddig a török birodalom határa és a török érdekszfera engedte, a szokott módon, vagyis a királyi udvaron és az előkelők csoportjain keresztül egyre lejjebb hatolva a szélesebb rétegek felé, nálunk is fokozatosan meggyökereződött, már a XVII. században. Igaz, Pázmány idejében a magyar népi műveltség nem barokk jellegű, ezt azonban egyrészt annak a rovására írhatjuk, hogy a barokknak nem volt mondani-valója a köznép számára s így nem is törekedett megragadására, másrészt pedig azzal magyarázhatjuk, hogy mint friss szellemi áramlat, akkor még csak az előkelők körében hódított, s így hosszú időbe telt, míg formalisztikus elemei a nép körébe lesüllyedve, annak szokásaiban kifejeződésre juthattak. De hogy Magyarországon volt, uralkodott a maga fiatalos erejével, győzelmes előretörésével felszaggatva az ellentétet a megelőző műveltséghez ragaszkodók és az újabbnak a hívei közt, azt éppen úgy bizonyítja a barokk egyházi kultúra harcosszerű szervezetének, a jezsuitarendnek elterjedése, új rendházak és templomok felépülése, mint ezernyi más jelenség. Ellenfél és barát erre vonatkozó kijelentései könnyen citálhatók. Mert ami az előző állapotokhoz képest új volt a barokkban, az meglepte és lenyűgözte még azokat is, akiknek műveltsége más talajban gyökereződött, így Bethlen Gábor unokaöccsét legszívesebben jezsuitával taníttatta volna s ha vissza is tartotta a félelem, hogy tanárai hatása alatt a gyermek katolizálni fog, annál erélyesebben adta ki az utasítást, hogy «ne magyar scolákban való hitván szokás szerént, hanem more Jesuitarum exerceálja magát az oratio csenálásokban, legyen jó retor, orator, eloquens» s így nyerje el a kor szemében legmagasabb fokú kiképzést.

Még szembetűnőbb lesz a tudat, hogy a XVII. századi műveltség új szellemi mozgalom eredménye, ha ennek hívei a katolikus egyház régi felfogású munkásaival kerülnek szembe. Amikor Győrött 1627-ben letelepedtek a jezsuiták, hogy az ellenreformáció munkáját megkezdjék és legelső feladatuk megoldásához, a templomszerzéshez láttak, nem kísérleteztek az ősi, romladozó székesegyház rendbehozatalával, amely a várban, az előző évtizedekben raktárul szolgált. Bizonyára kevesebb költségbe került volna a restaurálás, mint újnak a felépítése, a jezsuiták azonban az utóbbit választották. Telkeket szereztek Pázmány és II. Ferdinánd segítségével és nagy költséggel felépítették templomukat, amelyet a maguk stílusában terveztek. A régi közép-

kori székesegyház s az új, pompázó barokk templom mint két kor, két világnézet képviselője állott egymás mellett. Nyilvánvalóan, a középkor és a barokk minden lelki kapcsolata, a hit alapvető kérdéseiben való megegyezése mellett az új műveltség hívei és egyházi kegyesség gyakorlói úgy érezték, hogy saját stílusú templomukkal fejezik csak ki igazán törekvéseiket, «koruk szellemét» s érik el ily módon hathatósabban céljaikat. A régi művelődéshez ragaszkodók mindezt idegenkedve nézték. Felfogásukat a legtalálóbban az a győri kanonok fejezte ki, aki Pázmány egyik követelő levelére, széljegyzetként, hogy kiöntse szívét, keserűen vetette oda e szavakat: «Ó jó kardinálisom, lerombolod az oltárokat és azután építesz, te is jezsuita voltál, miért nem maradtál meg annak?»

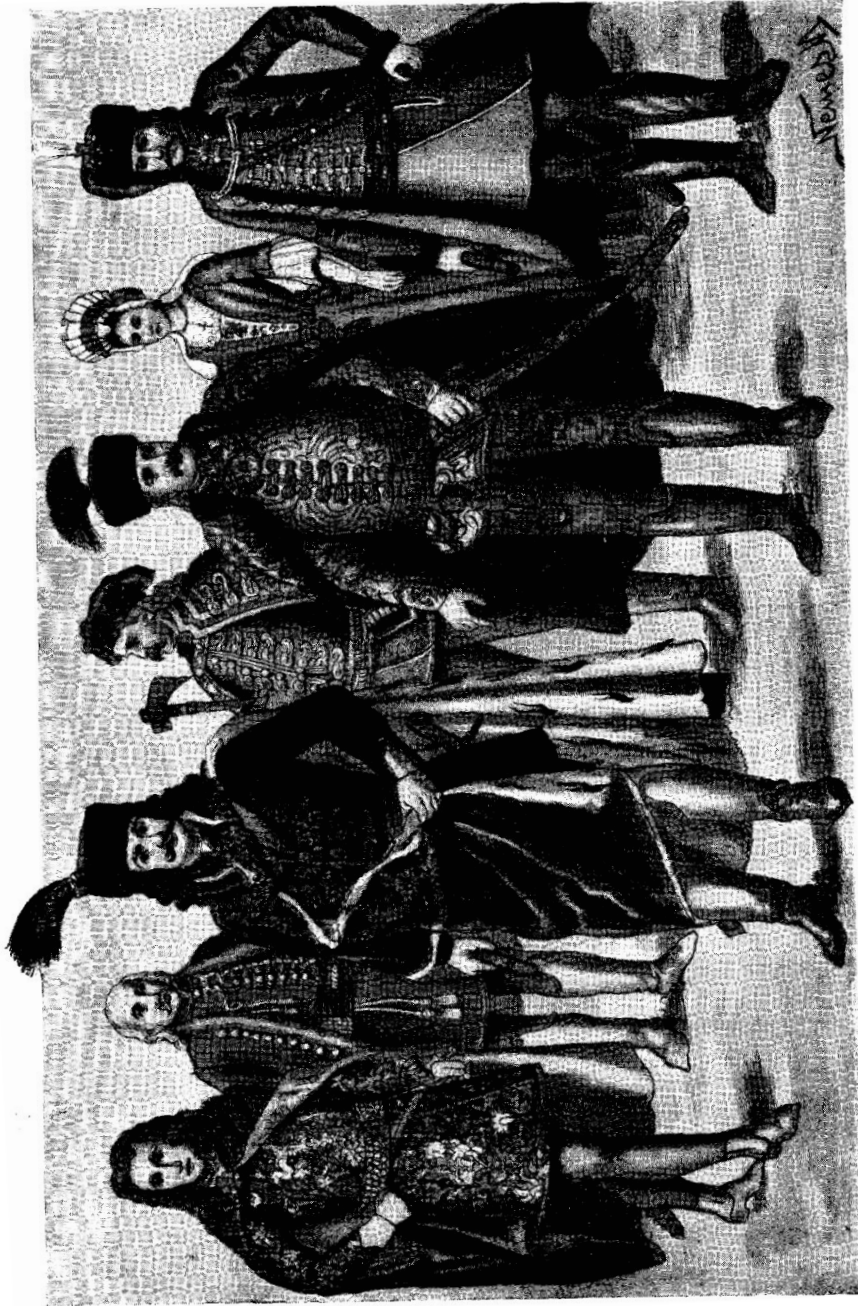
Ilyen kijelentések, vonakodások és ellenkezések máshol is végigkísérik a barokk diadalútját. Feltartóztatni természetesen nem képesek, legfeljebb késleltetik. A barokk azonban, nem rettenve vissza az építésselőtti rombolástól, győzedelmeskedett mindezekben az akadályokon. Nemcsak nálunk, hanem külföldön, protestáns országokban is. Ha még a németalföldi egyetemeken tanított filozófiát is elhatározóan befolyásolhatta a spanyol jezsuita, Suarez munkája, a barokk szellem a magyar katolikus egyházi élet, majd világi művelődés területén,[?] királyi Magyarországon, annál inkább meghonosodhatott.

A barokk kultúra magyarországi térhódítása nemcsak jezsuita templomok és díszes kastélyok felépülését, képekkel, szobrokkal felékesítését jelentette, hanem egyebek közt sajátos társadalomfelfogásának meggyökerezését is. Ebben a felfogásban a rendiségtől megfogalmazott régi állapot tükröződik vissza, bár csak akkor, ha az egyes társadalmi rétegek egymással való kapcsolatairól van szó. A klérus, a nemesség és a polgárság tehát mint önálló, zárt testületek a maguk törvényei, jogszokásai szerint élnek, kölcsönösen és féltékenyen őrködve különállásuk érintetlenségén, ezt a régi, középkori állapotot azonban már áttöri a barokk fejedelmi abszolutizmus. Amit a diszciplína jelentett az egyes ember egyéni, vallásos életében, ugyanaz lett a társadalom számára az uralkodó. Véget vetett tehát a belső harcoknak, hiszen módjában volt minden ellenállást letiporni, ugyanakkor azonban hatalmának érvényesítésével kivonta magát abból a keresztény közösségből, amelynek részei gyanánt tekintették magukat középkori elődei. A barokk fejedelem a társadalom fölé nőtt és erejében bízva úgy érezte, hogy mindazt joga van megtenni, amire hatalma képesíti. A másik nagy változás a középkorral szemben a renddé nem szerveződhető jobbágyság, az alsó rétegek helyzetének jelentékeny megromlása. Közismert, hogy a jobbágy, a paraszt anyagi helyzete a XV. század vége óta mint rosszabbodott évről-évre, terhei mint növekedtek, míg a harmincéves háború idejére szinte az igavonó állatok színvonalára süllyedt. A barokk ezen a tényleges helyzeten nem óhajtott változtatni. A nagy tömeg kívül esett érdeklődési körén s így közömbösen tudomásul vette az öröklött állapotokat. Ennek a felfogásnak, amely a leg-

alsó réteg és legfelső csoport egyre ijesztőbb eltávolodását helyesnek találta,, a barokk egyik híres költője öntudatlanul, de annál meglepőbb határozottsággal adott kifejezést. Opitz Márton, Bethlen gyulafehérvári iskolájának egykori tanára, aki később II. Ferdinándtól nyerte el a babérkoszorút, a költői munka technikáját fejtegetve, a tragédia és komédia közti különbséget nem a bennük kifejeződő érzelmek, hanem a szereplő személyek társadalmi helyzete szerint állapítja meg. Így a tragédiának az a lényege, hogy hősei az előkelők, a fejedelmi környezet tagjai, míg a komédiáé a «hitvány személyzet», a közönséges emberek, úgyannyira, hogy komédiában császárok és hatalmasok nem is léptethetők fel. Ami az udvarban játszódik le, az a «Von der deutschen Poeterei» szerint fenséges és tragikus, ellenben egy alacsonyorsú ember élete, még ha a legsúlyosabb csapásokat szenvedné is el, nem lehet tragédia tárgya. Az ő sorsa eleve jelentéktelen, érdektelen, a komikum fogalmába tartozik, egyszerűen nem vehető «tragikusan».

Ettől az európai barokk társadalomszemlélettől miben sem különbözik a tényleges magyar helyzet és az annak megfelelően nálunk uralkodó felfogás. Felesleges volna adatokat sorolnunk fel, hogy a XVII. század végén milyen kétségbeejtő volt a magyar jobbágy sorsa, félig összedült kunyhójában mint tengette életét, az állami és földesúri terhek mily nyomasztóan neheztedtek rá s ugyanakkor a zsoldoscsapatoktól is mennyi sanyargatást kellett elszenvednie; a «szegénység» jognélküli állapotának mindezek a velejárói éppen úgy ismeretesek, mint a panaszok, amelyekkel embertelen sorsa miatti kétségbeesésének szívhezszóló módon gyakran adott kifejezést. Hasonlóképpen jól ismert az alsóbb társadalmi rétegek sanyarú helyzetének érzelmi következménye. Ezt maga Rákóczi jegyezte fel emlékirataiban, a magyar jobbágy-ság és földesurai közti «természetes gyűlölséget» mint adottságot tüntetve fel. A XVII. század öröksége volt ez az állapot s változatlan fennmaradásán a barokk embere nem ütközött meg. A jobbágy fájdalmai csak az érzékeny lelkek emberi részvétét ébresztették fel, rábírva őket, hogy alamizsnát nyújtsanak feléje, azt azonban már nem érhették el, hogy a társadalom elismerje, hogy legszegényebb tagjainak is vannak «emberi jogai». A kor, amely ezt a nagy változást is meghozta, átalakítva az emberiség felfogását, gondolkodásmódját, csak ezután volt eljövendő. A barokk számára mindaz még elképzelhetetlen volt, amit a felvilágosodás később oly magától értetődőnek tartott. Rákóczinak sem a jobbágyság «felszabadítása» volt a célja. Ő ugyan védte az igazságtalanságoktól, őszintén megesett a szíve az erdélyi jobbágyság rossz helyzetén és sorsát elviselhetővé igyekezett tenni, ennél messzebb azonban nem szándékozott menni, a rendi korlátok ledöntésére nem is gondolt. Megütközése annak a «rendetlenségnek» láttára, hogy Abauj megye közgyűlésén parasztok is meg mertek jelenni, eléggé mutatja ezt.

A XVIII. század elején Magyarországon az a barokk társadalmi rend uralkodott tehát, amely kimérte minden réteg számára jogait és kötelességeit, fordított arányban osztva azokat szét. Ez a szigorú, öröklött rend elhatá-

Magyar viselet a Rákóczi-korban. (I.)

rozóan befolyásolta a mozgalom sorsát és az első hónapok tétovázása után a rendiség útjára terelte. A felkelés kirobbanásának közvetlen oka még a Rákóczi-birtokok jobbágyainak, mezővárosi félszabad lakosainak sanyarú helyzete, elégedetlensége. Abban, hogy az első felvonás színtere Munkács—Tokaj vidéke volt, éppen úgy közrejátszott a jobbágyságnak urához való gyermeki ragaszkodása, mint az a körülmény, hogy a császári zsoldoscsapatok itt szipolyozták a népet a legembertelenebbül. Amíg ugyanis máshol a birtokos nemes és a főúr maga is otthon volt, hogy a sáskajárás veszedelmét személyes fellépésével, jószóval vagy felsőbb támogatással kivédje, Rákóczi, a fogságából megszökött rebellis birtokai szabad prédát jelentettek, ahol a lakosságot zavartalanul lehetett fosztogatni. A fegyvert ragadó jobbágyság vezetői közt szegény nemesek voltak a hangadók, akiknek mostoha sorsuk, bizonytalan helyzetük most nem először és nem is utoljára megadta a lehetőséget, hogy a köznéppel szoros kapcsolatban küzdjenek. A fölkelés spontán tömegmozgalom volt s így abban eleinte az érzelmi tényezők játszották, menten minden higgadt megfontolástól, a főszerepet. Az elnyomás miatti elkeseredés keresett kitérőt s így válogatás nélkül el akart söpörni mindenkit az útból, akit csak zsarnokának érzett a nép. Tehát német megszálló csapatokat és birtokos-nemeseket egyaránt. Az északkeleti megyék, így Máramaros, Szatmár, Ugocsa nemeseinek udvarházai áldozatul estek a felkelők dühének. Mindez Rákóczi és Bercsényi akarata ellenére történt, de mert nem tudták útját állni a fosztogatásnak, a nemesség, vagyonát és életét féltve, behúzódott a várakba, a német őrségek védelme alá, a megyék pedig fegyverbe hívták az inszurrekciót. Ez a nemesi ellenállás elegendő is volt ahhoz, hogy a rosszul felfegyverzett és fegyelmezetlen jobbágy csapatok támadása megtörjön rajta. Károlyi Sándor dolhai győzelme a kurucok felett pedig megmutatta, hogy csak a jobbágyságra támaszkodó mozgalom még egészen közeli célokat sem tud elérni és sorsa így a reménytelen összeomlás.

Ezt a végzetét a felkelés csak azzal kerülte el, hogy sikerült rávenni a nemességet és az arisztokráciát a csatlakozásra. E tekintetben vonzóerőt gyakorolt Rákóczi és Bercsényi törekvéseinek egyetemesebb jellege, de közrejátszottak a legszemélyesebb tényezők is, mint Károlyi esetében az a gögös, fitymáló fogadtatás, amelyben a bécsi körök őt diadala után részesítették. Abban a korban, midőn a rendek összesége jelentette a nemzetet, az egész magyarság érdekeiért csak úgy lehetett harcot vívni, ha mindegyik rend közreműködésére számítani lehet. A Rákóczi-mozgalom rendivé válása tehát egyrészt szükséges, másrészt elkerülhetetlen volt; így a sikernek legalább a reményét lehetett biztosítani.

Az egyre komolyabbra forduló háború alatt a jobbágyság sorsa — a korábbihoz képest — jelentékenyen javult. Könnyebbséget számára főleg az adóteher csökkenése jelentett. Rákóczi ugyanis 1707-ig nem szedtetett pénz-adót, hanem csak a hadsereg ellátására szükséges terményadót, amelynek beszolgáltatása nem okozott nagy nehézséget. A rézpénznek fizetőeszköz

gyanánt való alkalmazása se elsősorban a jobbágyságot érintette hátrányosan. Igaz, terményéért, állataiért a jobbágy nem kapott állandó értékű pénzt, ugyanúgy a polgár sem iparcikkeiért, mivel a nemesvaluta, elsősorban az ezüst, a külkereskedelmi forgalom lebonyolítására szolgált, rézpénzben azonban, ül. primitív cserekereskedelem formájában javaikat kölcsönösen mégis kicserélhették. Náluknál sokkal jobban érezte a pénz elértéktelenedésének hátrányait a birtokos nemes és a főúr, mert nemcsak a tőkegyűjtés vált számukra lehetetlenné, noha ettől a korábbi gazdasági rend nem zárta el őket, hanem esetleg zálogföldre kihelyezett pénzüket is rossz valutában kapták vissza. A háborús állapotok, ellenséges csapatok vonulásával járó károk természetesen megsemmisíthették a legszorgalmasabb jobbágy munkájának eredményét is, — bár ezzel szemben az ellenséges területen való zsákmányolás, kárpótlást nyújthatott — magának a Rákóczi-mozgalomnak a jobbágyság kímélésére irányuló törekvése mégis kétségbevonhatatlan.

Amíg így a Rákóczitól képviselt államhatalom a lehetőség határai közt indirekt módon könnyíteni igyekezett a jobbágyság terhein, nem történt említésre méltó eltolódás e széles társadalmi rétegek és a felettük álló rendek között. Az elvi álláspont, a társadalomszemléletben gyökerező felfogás pedig változatlanul a régi maradt. Ha Rákóczi maga sem gondolt a jobbágy-földesúri viszony kapcsának széttörésére, még kevésbé voltak radikálisak a rendek; sőt ezek, amint arra alkalom kínálkozott, az esetleg meglazult kötelék szorosabbra fűzésére törekedtek. A jobbágy, ha katonáskodott, a felkelés kezdete óta adómentes volt, ellenben az otthonmaradónak el kellett végeznie szolgálatát. A zavaros időkben akadtak azonban olyan jobbágyok, akik a földesurak iránti kötelezettségeiknek nem akartak eleget tenni. «Vakmerő, megátalkodott és minden szabadságot maguknak vindikáló» parasztoknak számítottak ezek, akiket karhatalommal, büntetéssel fenyegettek és kényszerítettek engedelmességre. Az egyik ilyen tárgyú 1705-i rendeletnek az a kijelentése, hogy a kötelességét mulasztó jobbágyság «szarvát emelte», erősen barokk jellegű és egészen megfelel a XVII. században Európa-szerte elterjedt mondásnak, hogy a jobbágy igavonó állat, a rendelkezésnek a helyessége azonban nem vitatható. Mert még abban az esetben is, ha a jobbágyot nem már kialakult jogrendszer fűzte volna a földesúrhoz, hanem szabad bérlőviszony, a kötelezettségek teljesítésének egyoldalú megtagadása a gazdasági rend s vele az államélet megbénulását jelentette volna.

Arra azonban már legfeljebb csak magyarázat található, amiről Rákóczi panaszkodik, hogy a felkelés vége felé a nemesség a jobbágyságot, napról-napra jobban visszanyerve hatalmát felette, visszatartotta a katonáskodástól, hogy ne kelljen elveszítenie munkaerejét, hanem azt otthon a maga számára biztosíthassa. A földesuraknak ez az állásfoglalása a küzdelemben való belefáradást jelentette, az idegeknek korábban bekövetkező ellankadását, mintsem az erőfeszítés elérte volna legmagasabb fokát. Kétségtelenül a központi hatalom erélytelenségén múltott, hogy az egyes emberek elfáradása

mindjárt a nemzeti ügy lehanyaglását is jelentette, ez a gyengeség azonban annak volt a következménye, hogy a fejedelem hatáskörét eleve úgy fogalmazták meg, hogy a rendek akaratának végrehajtó szervévé legyen. Így azután, ha a rendi államot jelentő nagyobb fél a küzdelmet abba akarta hagyni, a fejedelemnek nem állott módjában ellenkező állásfoglalásra kényszeríteni. Rákóczi mégis tett kísérletet, hogy kerülő úton rábírra a további harcra, azzal, hogy jobbágyait akarata ellenére is visszatartja a seregben. A földesúri hatalom alóli felszabadítást és örök szabadságot ígért tehát mindazon jobbágyoknak, akik a háború végéig szolgálnak, továbbá földet és szervezetet a hajdúvárosok mintájára. Nem teljes nemességet tehát, de mégis eddigi megkötött helyzetük feloldását. Ez az intézkedés ugyan nem érte el célját, mert olyan központi hatalom kellett volna hozzá, amely a földesúri ellenállást meg tudja törni s nemcsak azokra a jobbágyokra támaszkodik, akik jószándékú uruk engedélyével vagy titkon hagyják el telkeiket, de mégis reámutatott, miként lehetne a nagy nemzeti cél érdekében tágítani a rendiség határait. A hadakozó jobbágyok, lelkesedése és harckészsége feltüzelésére, kitarásának, vérehullásának jutalmára nemességet ígérni régi szokás volt. Az erdélyi bujdosók 1673-ban már így jártak el. Felmerülhet a kérdés, vajjon Rákóczi, ha mindjárt mozgalmá elején a megnyérésnek e hagyományos eszközéhez nyúl, nem aratott volna-e nagyobb és maradandóbb sikert, esetleg teljes győzelmet? Azt hisszük, ily kísérlet esetén mozgalmá még hamarabb és még csekélyebb eredménnyel fejeződött volna be. Nem lett volna ugyanis akkor több a jobbágyság megmozdulásánál.

Szervezetet, ha mégoly kezdetleges is volt az, hadi, pénzügyi és közigazgatási téren Rákóczi a rendek csatlakozása nélkül nem építhetett volna ki. Az eddigi vezető és uralkodó társadalmi rétegek szolgáltathattak csak azokat az emberket, akik el tudták látni a kormányzás terén felmerülő munkát, egyszerűen azért, mert bennük volt meg a szükséges képesség, tanultság és öröklött hajlam. Az ő akaratuk ellenére a Habsburg-házzal nem lehetett volna harcot vívni a siker reményével; a két fronton való küzdelem eleve kilátástalan lett volna.

A rendiség így kezdettől fogva meghatározta a mozgalom irányát és eszközeit. Annyira szilárd rendszerbe fogta össze a társadalmat, hogy ennek akaratmegnyilvánulásai csak rajta keresztül fejeződhetek ki. Előnyei hasznára váltak a küzdelemnek, árnyoldalai megbénították azt. A partikuláris rendi érdekeknek az érvényesülése a hadsereg vezetése terén járt a legsúlyosabb következményekkel. Nem a katonai rátermettség, hanem a társadalmi állás szabta meg, hogy ki milyen rangot érhessen el. Mindjárt kezdetben a csapatparancsnokok, az ezredes-kapitányok a jobbágyok közül kerültek ki, a tábormokok pedig az arisztokraták közül. 1704 elején pedig Rákóczi, saját szavai szerint, azért szervezett brigadérosi állásokat, hogy a nemeseknek is tudjon megfelelő tisztséget adni, s így ne kelljen restelkedniük, hogy saját jobbágyaiknál nincs magasabb rangjuk. Voltak ugyan kivételek, így Bottyán

János tábornok lett, a brigadérosok közé is bejutott két nem-nemes, nagyban és egészben azonban a rendi elkülönülés a hadsereg tisztikarában a háború végéig érvényesült. Így azután tehetségtelen emberek altábornagyok, tábornagyok lettek, csak azért, mert mágnásoknak születtek, az igazán talentumos katona pedig kénytelen volt csekély hatáskörrel beérni. A következményeket nem nehéz felmérni. Képzeljük el, hogy a szabadságharcban Görgey egyetlen kis dandárnál nem kapott volna nagyobb haderőt és hatáskört kezei közé!

A felkelés sikertelenségét mégsem az okozta, hogy a nemesség arányszáma kicsi volt a jobbágysághoz viszonyítva, mintha a vezetőréteg felfrissülésre, számbeli felduzzasztásra szorult volna. Ellenkezőleg, a magyar nemesség túlságosan is tömegszerű képződmény volt és így az egy telkes, armalista, szegény nemesek nyers számának újabb növelése feleslegesnek látszott. E helyett a már nemesi jogokat élvezők kiművelése, azon értelmi színvonalra emelése lett volna szükséges, amelynek elérését a XVIII. század elejének kulturális viszonyai kívánatosá tették. Mert a nemzeti öntudat elmélyítése, annak elérése, hogy a nemzeti érdek többnek számítsa az egyéninél, művelődési probléma volt. Az erősebb önfegyelem és a nagyobb áldozatkészség volt az, ami hiányzott. Rákóczi panaszkodik, hogy tábornokai sokat elfecséreltek, asztaltartásukra az állami bevételnek a tekintélyes részét vették igénybe, mintegy a hazából éltek. Nemcsak a tisztí fizetés volt magas, hanem a személyes környezet is nagy létszámú volt. Így egy tábornoknak 30 személyre és 40 lóra való tartás járt ki naponta s ennek megfelelő igényei voltak a többi tisztnek is. A jobbágy, az egyszerű katona aránytalanul igénytelenebb volt.

A változás lehetősége azonban nem itt, a földesúr-jobbágy viszonyának az átfogalmazásában rejlett, hanem a «polgári erények» érvényesülésében. Az arisztokrata-nemesi előkelő életmód ellentéte ugyanis a polgári számotvetés, kalkulálni tudás, igénytelenség és szívósság. Ez hiányzott a Rákóczi-mozgalomból, amint annak Bercsényi és a holland követ közti szóváltás a nagyszombati béketanácskozás alkalmával frappáns módon adott kifejezést. Amikor az alkudozások alatt a magyar fővezér gúnyosan vágta oda a magyarság iránt jószándékkal eltelt Hamel-Bruyninx-nak: «Nem alkuszunk tovább, hollandus uram, mert mi szabadságot, nem sajtot keresünk», ennek válasza fején találta a szöveget: «Ha szabadságot kerestek, ne értéktelen rézpénzzel fizessétek hadaitokat, hanem vágjátok le a sok arany-, ezüstgombot, láncot mentéitekről, veressétek pénzzé s azzal fizessétek a katonát — majd jobb kedvvel harcol! Lám, Hollandia nem ezüst-, hanem ólomgombos kabátokban vívta ki szabadságát.» Szinte összeegyeztethetetlen életfelfogások ütköztek itt össze s kollíziójuk rámutatott a magyar társadalom régi és állandó bajára, az erős polgárság hiányára. Ez is adottság volt, ezen sem lehetett volna a legradikálisabb reformmal sem segíteni. Az embereknek velük született gondolkozásmódját kellett volna megváltoztatni, csakhogy ehhez a gazdasági élet bizonyos alapvonásainak az átfelművelésén kívül elsősorban időre

lett volna szükség. Ennek hiányában a társadalmi értékelés területén a mozgalom végéig változást nem vehetünk észre, az egyes rétegeknek egymásról alkotott képe nem módosult. Még Rákóczi is valami megalázót látott abban, hogy felkelése előtt több nemes gyermekeit kereskedésre adta vagy mesterségre taníttatta, ilyen, nemességhez nem illő pályán keresve a megélhetést.

Mindenki megőrizte tehát azt a felfogását, amelyet születése, neveltetése oltott beléje. A hajlíthatatlanságon nem csodálkozhatunk, tudván azt, hogy az emberek előbb képesek anyagi terheket venni magokra, semmint változtatni megszokott társadalmi látási szögükön. Világosan mufetja ezt Rákóczi egyik, elméletileg legképzettebb tábornokának, a büszke, származására és vagyonára egyaránt hiú gróf Forgách Simonnak a példája. Ő, Zrínyi Miklós eszméinek lelkes híve, elmélkedve Magyarország helyzetéről, kész a rendi kiváltságok ellenére a klérust, fő- és köznemességet minden földesúri jövedelem után az ország javára tized fizetésére kötelezni, hogy így a hadsereg eltartása ne egyedül a jobbágyságra és polgárságra nehezedjék, de már néhány sorral e korát valóban megelőző tervek után a címek, a köteles tisztelet megadását parancsszóval is biztosítani akarja, így annak a régi szokásnak a megtartását, hogy «a nemes a bárót, gróft nagyságolja, mert ennek elrontásában nagy Machiavellizmus lappang».

A rendek tehát mint organikus társadalmi képződmény alakították ki a maguk arculatára a Rákóczi-kori magyar államiságot, vezérlő fejedelmével, szenátusával, országgyűléseivel. Rákóczi maga állandóan hangoztatta, hogy a reáruházott hatalmat a szövetkezett rendek hozzájárulása nélkül nem gyakorolhatja, elismerte, hogy a «haza előtt» számadással tartozik s általában magát csak a rendek akaratának végrehajtó közegéül tekintette. Az arisztokrácia befolyása, a hatalmi apparátust mozgató szerepe pedig abban a tényben eléggé kifejeződésre jutott, hogy a mágnás-tábornokok tagjai voltak a szenátusnak s a mellett nem egy közülök főispáni tisztséget viselt. A rendek helyzetét, egymásközi viszonyát sajátos hagyományaik így eleve meghatározták. Közöttük az elválasztóvonalak oly szélesek voltak, hogy súrlódásra szinte alkalom sem kínálkozott. Ez a változatlanság azt jelenti, hogy a magyar társadalom a Rákóczi-korban nem tud kijutni megkötöttségéből, a felemelkedésnek az útjára nem bír lépni. Annyira benne él a múlt hagyományaiban, hogy azok ellenállását képtelen legyőzni. Azt hisszük, ez a mozdulatlanság nem róható fel akkor, az 1700-as évek elején, hibájául. Ha valahol, itt joggal hivatkozhatunk a kor hatására, annak szellemére. A magyar társadalom nem volt jobb, de nem volt rosszabb sem, mint korának Európája.

Mindamellett téves volna e passzivitás, a jobbágyság kényszerű és a polgárság önkéntes nyugalma alapján azt gondolnunk, hogy a Rákóczi-mozgalomnak társadalmi okai nem voltak. Az csak látszat, mintha a barokk elmélete minden pontban teljesen fedte volna a tényleges magyar helyzetet, kultúrájának uralomra jutása pedig a magyar társadalom életében nem okozott volna zavart. A valóság azt mutatja, hogy volt ilyen hatása a barokk-

Magyar viselt a Rákóczi-korban 1711

nak; éppen csak nem az akkor még súlytalan társadalmi rétegekkel kapcsolatban, hanem azoknak a körében, amelyekre a nemzeti műveltség fejlesztése és hagyományainak őrzése hárult. Az őket — arisztokráciát és nemességet — összefűző láncot lazították meg a barokk új gondolatai, hogy onnan, a lát-szatra jelentéktelen kis törésnek a helyéről, mint archimedesi pontról ki-indulva, idézzenek elő lényegbe vágó átalakulásokat.

A műveltség jellege körül folyt az igazi nagy küzdelem, előbb öntudatlanul, majd később, tudatosulva, háború alakjában, 1703-tól 1711-ig. A harc nem a barokk elleni védekezés volt. A magyarság, mint láttuk, ezt az új műveltséget ösztönszerűen befogadta s mint valamennyi szellemi áramlattal tette eddigi életében, igyekezett hozzásimítani régi, sajátos nemzeti intézményeihez, gazdasági életéhez, társadalmi és állami szervezetéhez. Ez azonban csak bizonyos mértékben sikerült. Nem az volt az egyedüli akadály, hogy a barokk is tartalmazott olyan elemeket, amelyek magyar földön feleslegesnek bizonyultak, sőt a nemzeti fejlődést károsan befolyásolhatták. Ezeket az egészséges életöztön távoltartotta, vagy hatásukat paralizálta volna. Sokkal veszedelmesebb volt, hogy a barokk lényeges elemeit a magyarság olyan hajlíthatatlan, merev állapotban kapta meg, hogy lehetetlen volt őket asszimilálnia s velük csak úgy olvadhatott volna össze, ha a maga régi intézményeit, szervezetét megtöri, esetleg fel is áldozza. Az a barokk ugyanis, amely Magyarországon gyökeret akart verni, Bécsben, a Habsburgok udvarában nyerte el végleges alakját, annak törekvéseivel olvadt össze, kölcsönösen erősítve egymás tendenciáit. A barokk államfelfogása és gazdasági rendszere ugyanis felfokozta az uralkodóház energiáit, amiért cserében ez hű szövetségessé vált. A kettő, Habsburg udvari műveltség és európai barokk, így sajátos módon azonosak lettek s őszinte fegyverbarátságban küzdöttek egymás érvényesüléséért. A bécsi barokk kultúra terjedése Magyarországon az uralkodóház hatalmának megerősödésével lett egyértelmű. Az aktívabb és maradandóbb tényező kettőjük közül az uralkodóház volt, a magyarság életérdeke is az övével ütközött lépten-nyomon össze s nem a barokkal, hiszen harcok a XVI. században, majd később, a felvilágosodás korában egyaránt kirobbantak, a XVIII. század elején azonban mégis a barokk jellegű abszolutizmus volt az a nagy ellenség, amellyel a magyarság szemben állott. Kétségtelenül tragikus volt a magyarság helyzete. Életérdeke azt kívánta, hogy tartson lépést a Nyugattal és gazdagítsa, színesítse kultúráját a legújabb áramlat vívmányaival, ugyanakkor azonban életérdeke azt is követelte, hogy védje ki azokat a támadásokat, amelyeket a fejedelmi hatalom a barokk felfogás jelszavaival intézett legsajátosabb intézményei ellen. A helyzet tragikuma abban rejlett, hogy az elhárító mozdulat az igazi ellenfél helyett esetleg az ártatlant fogja érni s a magyarság ellenállása a legújabb kulturális áramlat elleni védekezéssé, sőt a török szomszédságában, a Nyugat elleni harccá fajul.

Az a tényező, amely a magyar műveltséget és a vele összeforrott társadalmat fenyegette, a fejedelmi udvar kiemelkedése, a Habsburgok székhelyé-

nek egy nagy birodalom kulturális központjává alakulása volt. Bécs kedvéért az előkelők, a nagy vagyonok urai elhagyták váraikat, birtokaikat és nemcsak palotákat építettek a Burg közelében, hanem, mint Ksterházy Pál tette a Mariahilf-városrészben, új templomot is. Eltávolításuknak, egyre huzamosabb külföldi tartózkodásuknak az lett az eredménye, hogy azok a kis művelődési központok, amelyekben eddig a renaissance és barokk oly meleg fogadtatásra talált, ahol külföldi egyetemeket végzett intellektuálisok mint lelkészek, titkárok, nevelők, tanárok vagy csak mint vendégek forgolódtak, hogy munkáikat a bőkezű macenásnak ajánlva, esetleg éppen a főúr nyomdájában jelentessék meg, most megszűntek, feloszlottak. Még egyszerűbb volt a helyzet, ha a vagyon, amely a műveltségpártolásnak az alapja volt, az abszolutizmus által erőszakkal eltávolított régi tulajdonosok helyett idegenek, olasz, francia, német származású tábornokok, a tipikus udvari arisztokrácia e képviselőinek birtokába jutott. A hatalmas uradalmak minden jövedelme így esetben úgy használódott fel Bécsben, hogy abból egy csepp sem hullhatott a magyar művelődés talajára. A Habsburg-abszolutizmus megerősödésének, a XVII. század végén a magyar nagyurak félretolásának azonban ez nem egyedüli következménye volt.

A magyar nagybirtokosok udvartartásának ügye ugyanis eddig sem csak a főurakat érintette, hanem ugyanilyen mértékben a köznemeseket is. Ezek, ha ambíciójuk nagyobb volt annál, mintsem hogy odahaza gazdálkodjanak, régi, évszázados szokás szerint, beállottak a környék egyik előkelő urának a szolgálatába. A nagybirtokos azután megbízta őket gazdasági ügyeinek vezetésével, pereinek vitelével, egy-egy uradalmának, várának felügyeletével, s ha azután maga is országos méltóságot nyert el, pártfogoltjait tovább segítette a felemelkedésben. Így az egykori ügyészből, várnagyból, tisztartóból alnádor, ítélőmester lett, esetleg valamelyik generalátus főtisztje vagy kamarai adminisztrátor, a szerint, mint ura a nádorságot szerezte meg, hadvezér vagy kamarai elnök lett. A köznemes új helyzetében, a maga lábára állítva, megmutathatta tehetségét, az országos viszonyok közt is helytálló rátermettségét s így további felemelkedését biztosíthatta. Nem egy példát ismerünk, hogy az egykori servitor élte végére, immár mint független úr, megszerezte a báróságot s az arisztokrácia tagjai közé kerülve, most már ő vette védőszárnyai alá szegényebb rokonait. Amióta a középkori szórványos oklevelek alapján a magyar tehetségek felemelkedését figyelemmel kísérhetjük, ez volt a legsűrűbben járt út. A nagyurat és köznemest összefűző ez a viszony, amelynek alapja a hűség volt, a maga középkori jellegét csaknem érintetlenül megtartotta a XVII. század végéig.

Az is a középkori felfogásnak volt a velejárója, hogy az úr hatalmát, gazdagságát nem birtokainak kiterjedése, jobbágynak tömege szerint értékelte a közvélemény. Nem arra tekintett ugyan most már, hogy az úr mekkora fegyveres «kíséretet» tud maga köré gyűjteni, eltartani, de még mindig a személyes környezet, az udvartartás nagysága, az udvarban foglalatostkodók

száma szerint tett különbséget. Kétségtelen, hogy ez az értékelés is ösztönözte a vagyonosokat, a hatalmasokat, hogy minél több köznemet fogadjanak udvarukba és ellássák őket oly megbízatásokkal, amelyeket mások alkalmazásával kevesebb költséggel is végrehajthattak volna. A birtok jövedelmének igen tekintélyes része használódott fel évről-évre ilyen célokra, bizonyára nemcsak azért, mintha a tőke más elhelyezést nem találhatott volna, hanem mert a közfelfogás is ezt várta el. S ha az udvarban szolgáló nemesek maguk is jómódú, vagyonos emberek voltak, az úr tekintélye annál inkább növekedett. Még általánosabb jelentőségre a főúri udvarok azzal emelkedtek, hogy a nemesi ifjúság kiképző iskoláivá lettek. A fiatal köznemesek, mint a várúr gyermekeinek játszótársai, szinte csapatosan éltek egy-egy főúri várkastélyban, egyszerre tanulva meg a fegyverforgatást és a jövő életpályájukon szükséges elméleti ismereteket.

Ismételjük, ez a patriarchális udvari élet középkori színezetű volt. Örökké természetesen nem tarthatott, eltűnésével számolni kellett. Addig azonban, amíg az egyetemek reformjával ki nem alakultak azok az intézmények, amelyek az államszolgálatra fokozottabban készítettek elő s magasabbfokú kiképzést nyújtottak, jobb hiányában a főúri udvarokra hárult a közpályára előkészítés feladata, a hadi szolgálatra lépő nemesi ifjúság nevelése. Panaszok a XVII. század vége felé fel-felhangzottak a bennük érvényesülő sokszor nyers életmód miatt, — a legműveltebbek, köztük Zrínyi Miklós is, hangot adtak óhajuknak, hogy a nemzet érdekében valami más megoldásra volna szükség — nagyban és egészben azonban az évszázados szervezet mégis csak biztosította a köznemesség számára, hogy az államkormányzás, az országos közigazgatás területére felléphessen elnyerje a szükséges képzettséget s így falujának, megyéjének határain túljutva, a benne szunnyadó kétségtelen tehetséget és energiát az ország javára, nagyobb feladatok elvégzésénél is értékesíthesse.

Ezt az évszázados intézményt, amelyet tehát nem parancsszó, vagy egy államférfi reformvágya hívott egykor életre, hanem maga a társadalom lassan épített ki, halálos csapás érte azzal, hogy Bécs a barokk szellemében egyetlen fejedelmi udvarra növekedett. Bár Versailles tündöklése is elsorvasztotta a vidék egykor csillogó renaissance-udvarait és az előkelőknek a napkirály környezetébe sereglése ott is azzal járt, hogy a magára hagyott nemesség egy része «duzzogva» visszavonult birtokára gazdálkodni, ez az átalakulás még nem zárta el a francia köznemességet az érvényesüléstől. Csak megnehezítette útját, mert Párizsba kellett mennie, az egyre rohamosabban növekvő bürokrácia és hadsereg azonban sok ezernyi tagjának nyújtott megélhetést. Magyarországról azonban csak a nagy urak, az igazán hatalmas vagyonok élvezői mehettek Bécsbe s még közülük is idegenkedve, vagy megrettenve állottak a német, spanyol, olasz kultúrájú udvarban azok, akik a nyelvi kifejezés akadályával küzdödé, érezték műveltségük nagy hiányait, kivált akkor, ha ehhez a «Minderwertigkeitsgefühl»-jükhez még az is hozzájárult, hogy a rokoni szálakkal összefűzött klikkek marakodása, intrikái közt azt sem tud-

hatták, hol és kinek az ajtaján kell kopogtatniuk. A megfelelő helyet itt az biztosíthatta magának, aki — esetleg házasságkötéssel — kapcsolatba jutott a befentes udvari arisztokráciával s így megszerezte valamelyik csoport barátságát, érdekszövetségét. Még Rákóczinak is, noha szuverének ivadéka volt, csak azután sikerült saját lábára állnia és megszabadulnia Kollonich gyámkodásától, hogy nővére Gróf Aspremont felesége lett. Hány más úrnak kellett azonban visszavonulnia, hiúságában vérig sértve, a bécsi udvarból és eltemetkeznie otthon, hogy kiszolgáltassa magát egy-egy császári ezredes lenéző bánásmódjának!

A köznemesség abban az internacionális környezetben, ahol vezetői, pártfogói közül is csak kevesen tudtak gyökeret verni, a maga erejéből nem igen próbálkozhatott. Míg a főurak korábban is meg-megfordultak Bécsben, ő ennek a világnak az idegenszerűségét hatványozottabban érezte, hiszen egész generációk életmódja, példája, meg öröklött hajlamai utalták a társadalmi érvényesülés más útjaira. Minden előkészület nélkül érte tehát őt a súlyos csapás a főúri udvarok elpusztulásával. Egyszerűen lezárultak a sorompók felemelkedése előtt. Ugyanakkor pedig elveszítette annak a lehetőségét is, hogy fiai legalább az eddigi gyakorlati nevelésben részesüljenek. Az új generáció tagjai lehettek szolgabírák, alispánok, szerény álláshoz juthattak a néhány, egyébként kislétszámú dicasteriumban és azután még egy pályára mehettek: jogi tanulmányaik elvégzése után a prókátorira, hogy így, Rákóczi szavai szerint, ármánykodással, a peres felek félrevezetésével gazdagodhassanak meg. A katonai pályán azonban már alig érvényesülhettek, mivel a török kiűzése után a végvári harcmodor gyakorlására nem nyílt többé alkalmuk, oda pedig nem juthattak el, ahol a nyugati hadszíntéren szükséges magasabb fokú taktikai ismereteket szerezhatték volna meg.

A fordulat elkedvetlenítőleg hat a köznemességre. A változás azonban nemcsak azt jelenti, hogy a társadalomnak egy rendjén elégedetlenség vesz erőt. A baj nem egyedül a köznemességet érintette. Evvel még szembe lehetett volna állítani a klérus abszolút és a polgárság relatív jómódját, ami esetleg helyre billentette volna a társadalom megzavart egyensúlyát. A helyzet azért lett a nemzet egyetemére katasztrofális, mert a köznemesség elparlagiasodása, elkorcsosulása annak a rétegnek a visszavonulását jelentette, amelynek akkor már készülődnie kellett volna a nemzeti kultúra terheinek átvételére.

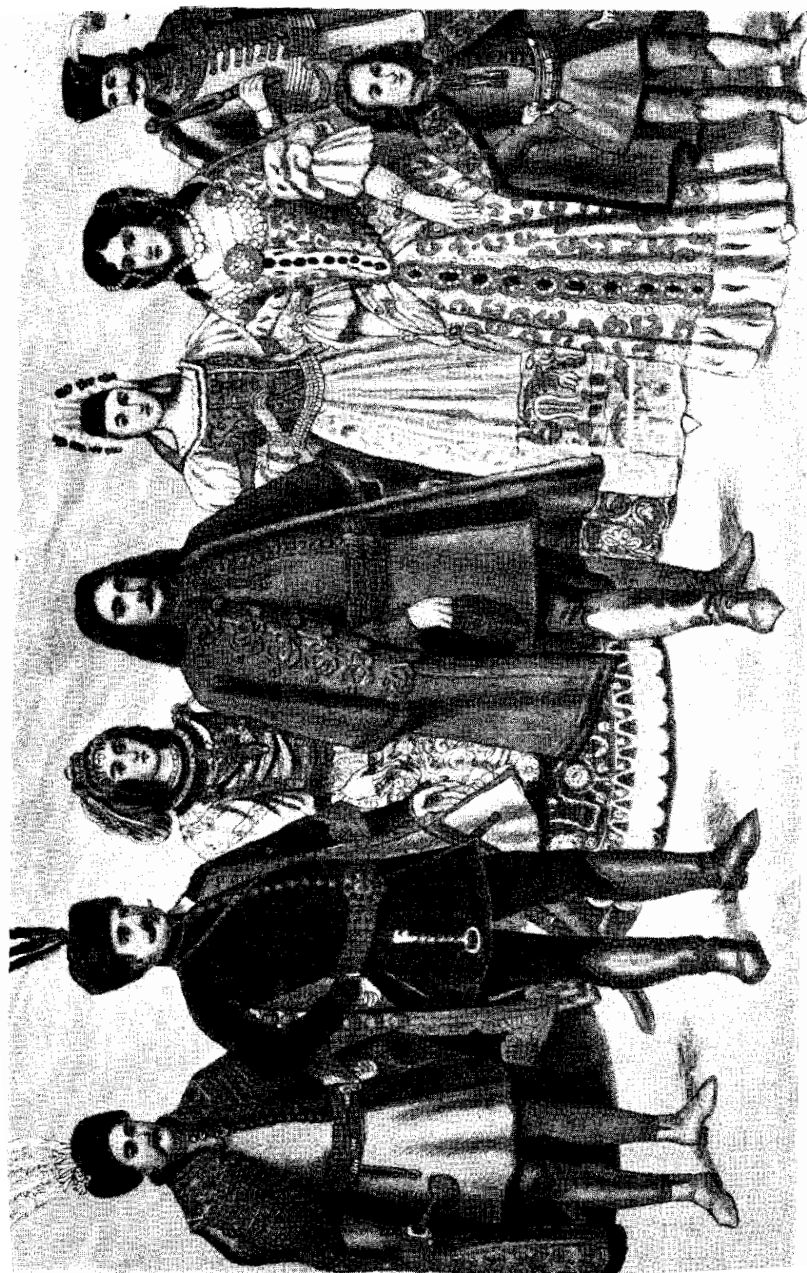
Ennek a nagy szerepnek az eljátszását a korszellem, éppen úgy feladatává tette a köznemességnek, mint az ország tényleges gazdasági helyzete. Az utóbbi ugyanis nem volt kedvező a városokra. Bár a merkantilista gazdasági politika erősíthette volna, a nálunk érvényesülő bécsi törekvések inkább sorvasztották a magyarországi polgárságot, amint azt városaink hanyatlása is illusztrálja. Az ország gazdasági ereje a földbirtokon nyugodván, jövedelem is túlnyomórészt ebből sarjadt. Gabona, bor, állat tehát a XVII. században Magyarországon a gazdagság forrása. Első sorban a föld birtokosai — nagyurak és köznemesek — meríthetnek belőle s ujjaiik közt kell átömölnie annak,

ami hivatott a polgárság közé, meg a kultúra területére eljutni. Ez az állapot lényegében nem különbözött a középkortól s mint adottsággal, mely megakadályozza a polgárság túlsúlyra jutását, sőt erős renddé fejlődését is, számolni kellett. A földbirtok hasznának élvezői, a főurak és köznemesek, eddig társadalmi téren szoros kapcsolatban állottak egymással. Ha most, akaratuk ellenére, megszűnt együttélésük, ebből a főuraknak közvetlen hasznuk lett volna. Mert mint udvari arisztokraták, megszabadulva a servitor-tartás költségeitől, a birtokaikról befolyó jövedelmet csonkítatlanul élhették volna fel az uralkodó árnyékában. A köznemesség ellenben a patriarchális viszony felbomlásával mit sem nyerhetett; csak kárpótlást kaphatott volna a klérus rovására azzal, hogy átvéve tőle a XVII. század kulturális életében játszott szerepét, jogcímet nyer kiváltságos helyzete további biztosításához.

Ismeretes, hogy a műveltség a XVII. században még kifejezetten egyházi jellegű volt, éspedig katolikus és protestáns országokban egyaránt. A Rákóczi-kor magyar szereplői sem jelentettek kivételt. A lelkes protestáns Ráday Pál, Rákóczi titkára «Lelki hódolás» címmel adta ki «igaz keresztyénhez illő buzgó imádságait», a katolikus Forgách Simon tábornok pedig, a haza szabadsága mellett vitézkedő, bujdosó magyaroknak vigasztalás gyanánt «Győzhetetlen és minden testi és lelki ellenséget meggyőző fegyver» című, szintén saját szerkesztésű imáit nyújtotta. Mindketten még a XVII. századból hozták magukkal nemcsak lelki hajlamukat, hanem műveltségüket is, amely képessé tette őket érzelmeiknek ilyen megnyilatkozására. Abban a korban, melynek katolikus és protestáns iskolái egyaránt ily útravalóval igyekeztek növendékeiket ellátni, a királyi Magyarországon a katolikus iskolázás a jezsuiták kezében van s ugyanők a műveltség fejlesztői és terjesztői; könyveket tehát ők írnak, sőt azok az ő nyomdáikban jelennek meg. Ennek az állapotnak, hogy az iskolázás és műveltségfejlesztés a papság feladata, megfelelt a klérus kiváltságos helyzete, amint arról az anyagi kedvezmények, a gazdagok és uralkodók pártfogása, másrésről pedig a társadalmi megbecsülés, az udvari gyóntatóknak vagy egy Kollonichnak az államélet területén is súlyosan számba jövő érvényesülése egyaránt tanúskodnak. A klérus, súlyának tudatában, uralkodni akart, ezt Esterházy Miklós, a nádor és Zrínyi, a költő-hadvezér, ez igaz katolikusok kifakadásai, folytonos küzdelmei éppen úgy bizonyítják, mint Rákóczinak tágabb vonatkozásokban is helytálló szavai: «Papjaink igen hozzá szoktak a hatalmaskodásokhoz és uralkodni akartak.» Az uralomvágy, amelynek protestáns egyházi részen is megvolt a — természetesen — kevésbbé érvényesülő párhuzamos vonala, nem tisztán hatalmi érdekekből támadt. Egyenesen jogosultnak nevezhető ugyanis, hogy azé legyen az első szerep, akire a kultúra terhei nehezednek. Ameddig a kor ezen követelményeinek a klérus eleget tett, döntő szerepét meg is őrizte.

A század végén azonban Európaszerte új művelődési eszmény tűnik fel. Többé nem a latinul peroráló, a vallásban egészen felolvadó ember az ideál, hanem az udvarban ügyesen forgoló, világias, francia műveltségű galant

Magyar viselet a Rákóczi-korban. (III.)

homme. Ez az új típusú ember, a rokokó gyermeke, egyre jobban felszabadítja magát a papi iskolázás hagyománya alól, elavultnak tekinti annak formalisztikus oktatási módszerét, a latin helyett inkább a reáliák, matematika, mechanika, fizika iránt érdeklődik, elméletileg is foglalkozik az államtudományokkal s a francia, majd ennek mintájára más országokban, általában az anyanyelv érvényesülését kívánja. Nemcsak pedagógiai reformról volt tehát szó, így lovagakadémiák alapításáról, hanem a teológia gyámkodását félrehárító új művelődési irány követelt a maga számára szabad területet. Mint cselekvő tényező nem a klérus állott mögötte, hanem a nemesség. A jezsuiták átalakíthatták iskoláikat, koncessziókat téve az új idők követelményeinek, elvállalhatták a Mária Terézia-féle bécsi lovagakadémia vezetését is, rendjük és a vele összeforrott műveltség elhanyagolását azonban mindezzel fel nem tartóztatták. Mint ezek a későbbi fejlemények is megmutatták, a nemességre és arisztokráciára a réginél valóban nagyobb szerep várakozott, mégpedig az irodalom szférájában éppen úgy, mint az államélet, a közigazgatás, a kormányzás területén. Amidőn így, általános kifejezéssel élve, a «korszellem» a magyar nemességgel szemben fokozott követelményeket támasztott, az a változás, hogy a régi társadalmi rend megbomlásával még a korábbi szerény munkakörének ellátása is lehetetlenné vált számára, valóban nemcsak egy rend, hanem az egész magyarság kárát, fejlődésének megtorpanását jelentette.

Ezek az állapotok akart segíteni, a haladás útjában álló tényezők elhárításával, a Rákóczi-mozgalom. A fejedelem, mint emlékiratainak elszórt kijelentéseiből kitűnik, teljesen tisztában volt azzal, hogy mi zavarta meg a magyar társadalom életét. A nép elszegényedése következtében — mondotta — a főurak jövedelmei erősen megcsökkentek, többé «nem bírtak nagy házat vinni, sem magok körül udvart tartani az alsóbb nemességből», amely előtt így elveszítették hitelüket és tekintélyüket. Viszont a «nagyok pompájának és nagyszámú környezetének hiányában» a nemesség nevelése elhanyagolódott, ő maga pedig tétlenül, eliszákosodva élve, a legaljasabb néppel keveredett össze. Világos szavakkal megjelöli azonban a módot is, miként lehet a fiatalságot a dorbézolástól elvonni és hivatására nevelni: alkalmazni kell az udvarnál és a háborúban, a katonaságnál. Ő maga nemcsak tudatosan, hanem tervszerűen is követte ezt a módszert. «Tiszteket kívánván képezni, — írja — a háború kezdete óta folytonosan nagy udvart tartottam, hogy a nemességet magamhoz vonjam.»

A köznemesi családok sarjait tehát udvarába fogadta, a régi szokás felújításával, hogy itt szeme előtt élve, a finomabb környezet jótékony hatása alatt nevelődjenek, csiszolódjanak és gyakorlati úton megszerezzék a későbbi pályájukon az államszolgálathoz szükséges ismereteket. Ezek a nemes inasok és bejárók a fejedelem személye körül teljesítettek szolgálatot és szigorú ellenőrzés alatt állottak. A «nemesi erkölcsök» ellen vétők, a kártyázók, szitkozók, részegeskedők, a feljebbvalói iránti tiszteletet elmulasztók közül azokat, akik «bot alatt voltak», az udvarmester akár «meg is csapathatta», szükség ese-

tén pedig, ha az «illendő és kemény pirongatások» nem használtak, bárkit is eltávolíthatott az udvarból. Mivel mindig készen kellett lenniök arra, hogy a parancsokat végrehajtsák, vérükbe mehetett át a fegyelmezettség és engedelmisség, a jövő hivatalnokainak ez a két, olyannyira elengedhetetlen tulajdonsága. A legismertebb belső inas és bejáró, Mikes Kelemen élete meg arról tanúskodik, hogy az udvarnak a levegője kedvezően hatott a fiatalság szellemi fejlődésére, érdeklődésének elmélyülésére is.

Rákóczi azonban nem elégedett meg azzal, hogy a régi familiáris, servitori viszony életrekletésével hóna alá nyúlt a köznemességnek. Kora legfrissebb követelményeinek is igyekezett eleget tenni és a legérezhetőbb hiányt pótolni; alkalmat akart adni a magasabb, rendszeres katonai ismeretek megszerzésére, hogy így jó tiszteket nevelhessen a hadsereg számára. Nem gondolhatott ugyan annak a magyar lovagakadémiának a felállítására, amelyen a tehetséges ifjak elméleti oktatással képeztettek volna ki a jövő katonai és politikai elitjévé, — ínég a tisztán katonai jellegű főiskola alapítása is csak terv maradt — az akadályokat azonban megpróbálta áthidalni a Nemes Compánia vagy Gavallérok Compániája megszervezésével. Ennek a testületnek a tagjai — számuk az alapításkor 32, de azután felszökött 120-ra is — a fejedelem legbelsőbb testőrei voltak. Feladatuk azonban nem merült ki abban, hogy az audienciás sátor és Rákóczi lakószobái előtt strázsát, ünnepek alkalmával meg sorfalat állottak. Rákóczi magasabb célt tűzött eléjük. Úgy tervezte, hogy a jövőben csak az lehet tiszt, aki tagja volt a Nemesis Társaságnak. S hogy a testőrség tekintélyét kezdettől fogva emelje, a főkapitányi tisztelet magának tartotta fenn. Bár a katonai szolgálatra való kiképzés — a hadi állapotok miatt — az első helyen szerepelt, Rákóczi ismételten hangsúlyozta, hogy a jó erkölcsök és előkelő modor elsajátításán kívül «több tudományban» is ki kell magukat művelniük. A tudományos képzésnek ez a hangsúlyozása, továbbá a Cavallérok Compániája elnevezés arra utal, hogy a fejedelem valóban a magyar lovagakadémia hiányát szerette volna pótolni a gyakorlati neveléssel és teljesen tudatában volt annak, hogy a nemesség szegény, de tehetséges tagjait kell korszerű kiképzésben részesítenie, hogy elegendő számban legyenek «hadi és politikai szolgálatra» alkalmas emberei, akik majd a közigazgatást és kormányzást is vezethetik.

Rákóczi udvara, az ott kifejtett pompa és a benne folyó élet ezek szerint a fejedelem társadalomnevelő törekvéseinek a visszatükröződése. A tendencia korszerű és szükséges volt, ez az elmondottak után bizonyára nem vitás. De vajjon korszerű módon nyert-e kifejezést? Végre is, a történelem az udvari kultúrának sok fajtát ismeri; a XVIII. század elejének szegényes viszonyai közt, a török szomszédságában, még egy keleties jellegű udvari élet sem lett volna anachronizmus, ha nem is éppen az oláh vajdák környezetének alacsony színvonalán. A feleletet azoknak az adatoknak egymás mellé helyezése adja meg, amelyeket művelődéstörténetieknek szoktunk nevezni. Előre bocsáthatjuk, hogy ezek a mozaikszemek Rákóczi udvarát barokknak mutatják be,

Versailles és Becs magyar változatának; jóval egyszerűbbnek és szegényesebbnek, azt mondanunk sem kell, lényegben azonban velük egyezőnek. A tompább csillogásért pedig ugyanakkor más vonások nyújtanak bő kárpótlást.

A barokk-udvarok központjában álló uralkodókat koruk rendkívüli egyéniségeknek tekintette. Legyen a nevük XIV. Lajos, Erős Ágost vagy III. Károly, alakjuk a hatalmas létszámú környezet fölé helyezve, óriási méreteket öltött. Ha háborút viseltek, az csak győzelmes lehetett, uralkodásukat pedig másképp el sem lehetett képzelni, mint hogy a bőség szaruját öntötték ki népeikre. A szobrász, a festő, a költő vagy az udvari történetíró héroszoknak ábrázolja őket, akiknek fejét győzelmi koszorú övezi s egyetlen intésükre óriási hadseregek indulnak meg. Minden más lehet ennek az uralkodónak a megjelenése, csak nem hősiesség, arca nélkülözheti a férfias szépség jegyeit, a művész — így Steinle III. Károlyt — mégis messze kiemelkedő félistené magasztosítja, akinek parancsoló alakja ügyet sem látszik vetni az allegorikus női figurára, amint az egy birodalom koronáját könyörögve nyújtja feléje. Ezek az uralkodók megszokhatták, hogy életüket félistenek társaságában töltsék — nemcsak Medici Mária láthatta így megörökítve magát — s diadalszékér, óriási kísérettől környezve, vigye őket a halhatatlanság felé.

Rákóczi sem kerülhette el, hogy alakja a valóság határain túl ne nőjön kortársai szemében. A szakadék ugyan széles volt, amely őt, a conföderált rendek vezérét, «előljáróját» elválasztotta az Isten kegyelmére hivatkozó abszolút uralkodóktól s a különbségnek maga volt leginkább a tudatában, az erdélyi fejedelemség pedig, amelynél már büszkén hivatkozhatott felségjogokra, tényleges erőt alig-alig jelentett számára, korának egyik névtelen festője mégis mint győzelmes római imperátort örökítette meg. Nagyon messze volt attól Rákóczi Magyarországa, hogy barokkizált impériumnak lehetett volna nevezni, a két államstruktúra is lényegbe vágó eltéréseket mutatott fel, az uralkodói hatalomról alkotott közfelfogás azonban, átszárnyalva a különbségeken, Magyarország fejedelmét is a héroszok közelébe emelte. A distanciát a valóság és annak a művészet eszközeivel való érzékeltetése között a barokk szellem hidalta át. Ennek uralma a mindennapi életben, a túlzást egyébként kevésbé megengedő személyes érintkezésben is megfigyelhető. Amikor Czegei Vass György Erdélyből jövet Rákóczit Léván üdvözölte, egy lélekzetre elnevezte őt a mindenható Isten jobbkeze erős férfianak, a magyar nemzet Mózesének, ki népét az egyiptomi Ínségből kiszabadítja, a magyar Izrael egyik Jézusának, Istentől küldött szabadítójának és vezérének, dicsőséges fejedelemnek, olyan rendkívüli egyéniségnek tehát, akinek kedveskedés gyanánt is csak hasonló szuperlatívuszokban lehet Dávid buzgóságát, Salamon bölcsességét, Nagy Sándor szerencsés fegyverét, Corvinus Mátyás egész birodalmát kívánni. D; talán nem is ez a szóáradat a legjellemzőbb ebben az üdvözlésben. Sokkal inkább a szónoknak az a hite és meggyőződése, hogy Isten Rákóczi «fegyverét és minden dolgait a maga kezében hordotta s igazgatta és minden kiváltképpen való szerencsétlenségektől oltalmazta». A fejedelemnek ez a kiemelése és az

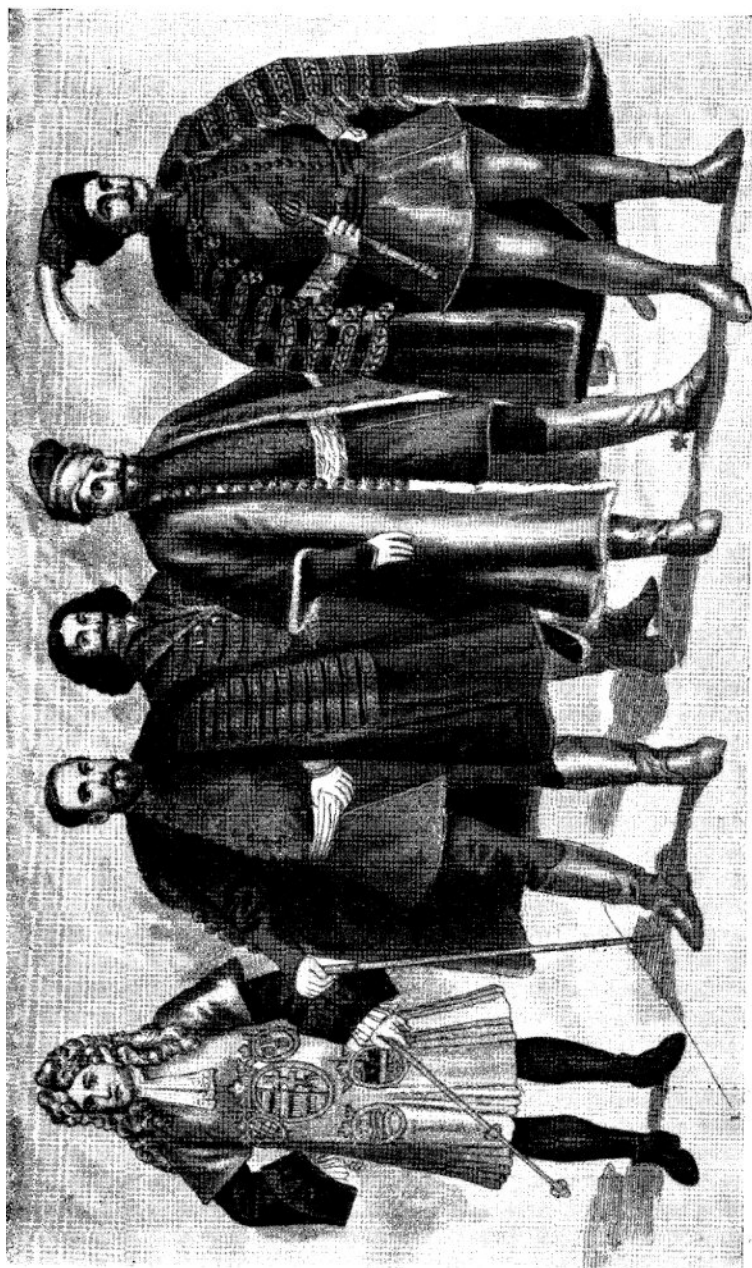
Isten legnagyobb kegyelmére méltók közé sorolása lényegében ugyanaz a heroizálás, amellyel Rubens a maga hőseit földöntúli lények társaságában szerepeltette. Vass György nem jegyezte fel, hogy Rákóczi rossz néven vette volna tőle a hízelgő jelzőket. Nem is valószínű ez. A kor divatja előtt neki is meg kellett hajolnia s annak szeszélye szerint kellett élnie. Ez persze a magánosságot jelentette a kavargó udvari világban is. Bármily természetes szelidség, jóindulat jellemezte Rákóczi kedélyét és bármennyire is mentes volt minden gögtől, Magyarországon csak egyetlen ember iránt érzett és mutatott barátságot: Bercsényi iránt. Mozgalmának többi szereplőjével szemben a kegyes és méltányos úr volt, a fejedelem, kinek társtalannak kell lennie, anélkül azonban, hogy érezné az egyedüllétet.

Nem akart elzárkózni az emberektől akkor sem, amidőn formaságokhoz kötötte a fogadásokat vagy megszabta, hogy az udvarmester kit hívjon meg a fejedelmi asztalhoz. A főember-szolgák közül kettő-három állandóan az ő vendége volt, hasonlóképpen az udvarban megforduló szenátorok és tábornokok is, így hát nem törekedett sem a spanyol ceremóniák, sem annak a Franciaországon kívül több helyütt is dívó szokásnak az utánzására, hogy külön asztalnál, egyedül étkezzék. Mégis annak a rendnek a megállapítása, hogy ki ültethető az ő asztalához, ki az udvarmesteréhez, kit kell ismét bejáró által meghívni, és kinek elég, ha az invitálást csak «inas» útján kapja meg, ugyanúgy annak a hangsúlyozása, hogy a vendégek száma a két asztalnál ii—n-nél több nem lehet, általában a tékozlástól, a szertelenségtől való óvakodás elhajlást jelentett attól a nyers szokástól, — Apor leírása szerint Erdélyben uralkodott ez — hogy a vendégek két kézre fogva igyák a nagy kancsó borokat s a lakomák így végeláthatatlan részegségbe fülljenek. Az előkelőbb és finomabb barokk életmód egyik vonása nyilvánult meg a főbe járó hatáskörének megállapításánál is; így egy bejárótól ő vette át s tette a fejedelem elé a mosdó-medencét, vitette azután ki az inasokkal s gondoskodott, hogy öltözéskor a csuhadárokon és fegyverhordozókon kívül más ne léphessen a szobába. Akaratlanul is XIV. Lajos lever-jére és a különbségre gondolunk: az etikett színpadiassága és ridegsége hiányzik ugyan Rákóczi udvarában, de a tartózkodás, mely az uralkodó személyét kiemeli, mégis érvényesül. A mindennapi élet éppen nem volt tehát ceremóniátlan, de a szertartásosság, amelyet Rákóczi meggyökereztetni törekedett, annyira a «jó rendnek» az érvényesítésére szolgált, hogy ellene idegenkedést eláruló panaszok nem merültek fel. Azonban szükség is volt a rendre, hiszen az udvarban élő óriási személyzetet — Thaly 4—500-ra teszi számát — másképp bajosan lehetett volna elkormányozni.

A pompa és fényűzés, amelyet az udvar kifejtett, volt hivatva a tömeg előtt érzékeltetni azt a magaslatot, amelyen az uralkodó állott. A legjobb -alkalmat hozzá az ünnepek, a nagy felvonulások, követek, előkelő vendégek fogadásai nyújtották. Tobzódó színpompa ezeknél éppen úgy érvényesült, mint az etikett szabályai szerint megállapított rend. A fejedelem maga is

festetett, s gondossága, amint a felvonulásoknál az egyes színes ruházati csoportokat szétszította, méltó lett volna még egy olyan barokk festőhöz is, aki hosszas gyakorlata alatt megszokta már, hogy nagy udvarok méltóság-teljesen hömpölygő életét képciklusokban örökítse meg. Udvari hadai, amelyeket saját birtokainak jövedelmeiből tartott el, jelentették a nagy színpalotákat. Vörösruhás magyar és kékruhás erdélyi palotások, medvebőrsüveges francia gránátosok, zöld vadászok, aranykapcsos dolmányú deliások, — ezek voltak a gyalogosok — azután vörösruhás karabélyos huszárok, székely kék kopjások, lovas gránátosok fegyelemhez, jó rendtartáshoz szokott, egységesen mozgó csapatai adták meg az ünnepségek kereteit és szuggerálták a nézőbe a hatalom érzését. A személyes szolgálatára álló udvari nép, étékfogók, fegyverhordozók, csuhadárok, apródok, azután az alsóbbrendű szolgasereg, a csatlósok, fullajtárok, trombitások, lovászok, madarászok, kocsisok tömege szintén díszes, rangjukhoz illő és változatos libériába volt öltöztetve a mozgalom fénykorában. Legdíszesebb volt természetesen az udvari gavallérok, a nemes testőrség tagjainak ruhája: selyemzsinóros égszínkék posztóból készült mente, dolmány és nadrág, csillogó aranyozott gombokkal, ezüsttel gazdagon hímzett narancssárga bársony vállöv és ugyancsak sárga selyemöv. Rákóczi maga a legapróbb részletekre is kiterjedő figyelemmel, barokk műgonddal állította össze a ruhák díszeit s még trombitásainak ezüst gombjaira is ügyelt. Tulajdonképpeni környezete, kancellárjai, tanácsosai, udvari főkapitánya, udvarmestere, kincstartója stb. már egyéni ízlésüket érvényesíthették s ezt a tarka csoportot növelték az időnként megjelenő tábornokok, szenátorok, az arisztokraták, akik szinte versenyre keltek egymással, hogy minél díszesebb ruhában pompázzanak. Náluk nem volt szükség biztatásra, sőt inkább korlátozni kellett őket, hogy ne akarjanak rangjukon felül tetszelegni, így a fekete kócsagtollas forgót és tigrisbőr kacagányt Rákóczi magának és Bercsényinek tartotta fenn s a többi tábornoknak fehér forgóval és párdubőr kacagánnyal kellett megelégednie.

Kz az udvar valóban olyan tömeg volt, hogy mozgásba hozva, a «felfokozott élet» látszatát keltette, a központjában élő számára pedig annak érzését mindenképpen megadhatta. A mozgalmasságnak ez a szeretete magyarázza meg, miért vonult Rákóczi oly ünnepélyes menetben templomba vagy fogadtatta a nála megforduló külföldi előkelőségeket oly szertartásosan. De még ha ő maga egyik városból a másikba indult, Szerencsről Sárospatakra, vagy tovább Munkácsra, akkor sem az utazás kényelmes formáját választotta. Nem törődve porral, sárral, nagy menet közepébe helyezte hintóját. Legelői egy karabélyos zászlóalj és a nemes testőrség haladt, mögöttük a fejedelem aranyos szerszámú lovait vezették, azután jöttek a szolgálatot teljesítő testőrök, inasok, étékfogók, bejárók, főember-szolgák s az egyéb udvari nép, «kiki a maga rendiben», őket követte a fejedelmi kocsi, a barokk luxusnak ez az egyik személyesítője, amelyet Apor Péter évtizedek múlva is mint az idegen eredetű, kárhuzatos fényűzés jelét tekintett, hogy azután a menetet két

Magyar viselet a Rákóczi-korban. (IV.)

zászlóalj karabély os zárja be. Mint Lipótnak a Favoritába vagy XIV. Lajosnak Fontainebleauban indulása a bécsi és versaillesi udvar kiköltözését is jelentette, ugyanúgy tette Rákóczi megjelenése egy-egy városunkat az akkori magyar világ központjává.

Az állandó rezidencia hiányának, a hadiállapot e következményének természetesen megvoltak a hátrányai. Az udvar városfejlesztő szerepe néhány év alatt nem érvényesülhetett s így nincs is városunk, amelynek képét a fejedelem építkezései megváltoztatták volna. Pedig Rákócziban is megvolt a hajlam, kedv és érzék, hogy a barokk nagyurakat e legmaradandóbb tevékenységükben is kövesse, hiszen maga is értett az építészethez. De még amit saját uradalmainak központjaiban, így főleg Munkácson, megvalósíthatott, annak is első sorban katonai indítékai voltak. A térs nagyváros, a barokk pompa kifejtésére dekoratívabb hely hiányzott tehát, régi, szűk középkori városainknak még csak ezután kellett volna az udvarral együtt fejlődniük s így Rákóczi kénytelen volt a nag}7 ünnepeket a falakon kívül, a mezőkön rendezni meg, ahol a nagyobb tömegek felvonulására legalább a szabad mozgást biztosító hely rendelkezésre állt; ugyanezért tartották az országgyűléseket is sátrak alatt. Az urbanitás súlyosan érezhető hiányát azonban lehetetlen volt minden téren pótolni. Vele együtt hiányoztak a kor legfontosabb és legreprezentatívabb művészetének, a színjátszásnak a feltételei. Így Rákóczi kénytelen volt beérni azzal, hogy alkalomadtán, ritkán, a korábbi fejlődési fokon álló jezsuita iskoladrámákat nézzen végig. Ez is érdekelte, lekötötte figyelmét, hiszen Kassán három óra hosszat élvezte a Mátyás királyról szóló műkedvelő előadást, az akkor modern udvari opera meghonosítására azonban nem tett kísérletet. Így Magyarország a XVIII. század elején az egyházi színjátszástól a világiig vezető utat nem tudta végigjárni, mert nem bírt az akadályokkal, amelyek eg}r régi főváros hiányából adódtak.

Szembetűnő azonban Rákóczi udvarának barokk jellege, a nyugattal való korszerű megegyezése oly vonatkozásokban, amelyeknél elegendő volt elhatározása, és így ízlésének érvényesítése elé nem gördíthetett akadályt az a körülmény, hogy az előző generáció nem tudta az előfeltételeket megteremteni. Udvari festője, Mányoki, korának egyik ismert és keresett művésze volt, aki befejezvé nála működését, könnyen talált otthonra és pártfogóra II. Ágost lengyel király drezdai udvarában. Ó, meg az ismeretlen nevűek is, számtalanszor megörökítették a fejedelmet, egyébként is régi szokása lévén már a magyar főúri családoknak, hogy termeiket a saját és rokonaik arcképeivel díszítsék. A gyűjtőszendély éppenséggel nem kizárólag barokk vonás, a képek azonban, amelyek Bercsényi tulajdonában voltak, ilyen jellegűek. Ó a mitológiai és bibliai tárgyú képeket éppen olyan szívesen aggatta fel szobája falára, mint a hollandi tájképeket, mégpedig olyan tömegben, hogy az már inkább a képraktár benyomását keltette. Ha ily esetekben tagadhatatlanul a gazdagság keresett eszközt ahhoz, hogy szembetűnő módon imponáljon, nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a barokk maecenások művészetpártolásá-

nak máshol sem a tiszta esztétikum volt az egyedüli forrása. Még a különben finom ízlésű, francia műveltségű Savoyai Jenő is — hogy más példát ne említsünk — nagy figurájú, reprezentatív olasz vásznait dekoratív szempontok szerint helyezte el képestermében, a kisebb formátumú németalföldi képeket pedig, amelyek megvételénél fontosabb volt számára a tárgy, mint a festő, a kis kabinetben, szorosan egymás mellé, hogy kitöltsék a falsíkokat.

A zene kedvelése a barokk korban «íratlan társadalmi törvény» volt, Rákóczi és Bercsényi tehát egyaránt tartottak zenészeket. A fejedelem tábori muzikusai és a fővezér udvari zenészei kiegészítették egymást, sokszor együtt is játszottak tábori ünnepeken, bálokon, névnapi mulatságokon, templomokban. Ha Bercsényi udvari karmestere, Cédron, zenés misét adott elő Ónodon, a fejedelmet meg ünnepeyes kivonulásainál zene kísérte, akárcsak XIV. Lajost. Mindazok a hangszerek, amelyek a barokkra jellemzők és divatosak voltak, Magyarországon is megszólaltak. Nem hiányoztak a trombiták sem, amelyeknek érces szava nélkül Németországban nem tartották teljesnek az udvari pompát. A zene, amely majd szórakoztatólag, majd tekintélyt parancsolólag megszólalt, kifejezetten francia jellegű volt. Nemcsak Rákóczi solesmesi síposai bizonyosságai a francia kapcsolatoknak, hanem az udvari és hadi zene praxisa is. Míg a bécsi zene ekkor inkább olasz-spanyol jellegű, amelybe franciás színt Savoyai Jenő pártfogói tevékenysége hoz, — hárfása, St. Luc, francia volt — Rákóczi udvarában kifejezetten a francia tánc és zene uralkodott. Ez tehát a barokk fejedelmi rezidenciák mintaképeül szolgáló Versaillesból közvetlenül, nem «német csatornán» jutott el Magyarországra. Nem állítjuk, hogy a szoros kapcsolat a francia műveltséggel Magyarországnak felsőbbiséget kölcsönzött Béccsel szemben. Végül is a császárvárosban intenzívebb volt a zenekultúra, a Habsburgok, így I. Lipót, maguk is foglalkoztak zenekomponálással, az udvari operaelőadások és ballettek pedig még ma is párját ritkító muzikális műveltségnek az alapjait vetették meg, az azonban kétségtelen, hogy Rákóczi nem valami népies, pórias zenének volt a kedvelője, hanem az előkelő modernnek, amely azután az adott viszonyok közt lehetséges mértékben érvényesült.

A barokk életstílus magyarországi megnyilatkozásai közül még csak egyet említünk meg, a vadászatot. Külsőségeiben ugyan nem hasonlítható a Marly-i nagy vadászatokhoz, hiszen ezek az udvari ceremónia szabályai szerint lejátszódó társadalmi események voltak, míg Rákóczi csak néhány kísérőjével járta az erdőt-mezőt, a lényegben azonban teljes köztük a megegyezés. Rákóczi ugyanis a francia királyi udvarból megújuló lendülettel elterjedt parforce-vadászatot kedvelte, melyet a kopóknak, a chien courant-oknak alkalmazásáért környezetében «sinkurantázás»-nak neveztek. A vadászszenvedélynek ily formában való kielégítése hasonlíthatatlanul fárasztóbb, de egyszersmind «sportszerűbb» is volt, mint annak a «német» módnak a követése, amely a hajtókkal a vadak százait terelte — emlékezzünk csak a mesélőkedvű Cranach bécsi képeire — a kényelmes vadász fegyvere elé. Aki, mint

III. Károly, nemcsak örömet lelte abban, hogy minél nagyobb tömeg vadat ejtsen el, hanem a fáradságot sem sajnálta, hogy naplót vezessen zsákmányáról, időnként pontosan, számszerint összegezve, hogy melyik vadból hány ezer darabot gyilkolt le, az aligha érthette meg Rákóczi szokását, hogy fontos ügyek elintézése közben, nap-nap után, esetleg kétszer is, reggel és délután, kilovagolt néhány órára vadászni, nem a zsákmány, hanem a nyugalom és felüdülés kedvéért. Ma, utólag visszatekintve, könnyű megállapítanunk, hogy kettőjük közül a magyar fejedelem volt a modernebb, divatosabb szórakozási mód híve.

A fejedelmi udvar, amely Rákóczi körül képződött, néhány évre így a Nyugaton uralkodó, korszerű életformát honosította meg Magyarországon. Rákóczi tehát nemcsak az elavult portyázó hadviselést ítélte el, amelyet a Károlyi Sándor köré csoportosult régi Thökölyánusok akartak érvényesíteni, hanem a keleti, törökös szellem elől a művelődés egész területén elvette az életlehetőséget azzal, hogy a modernebb és erősebb nyugati mellé csatlakozva, példájával, meg az arisztokrácia segítségével, annak hívévé tette az alsóbb rétegeket is. Vállalkozása megmutatta, hogy a magyarság képes a saját erejéből a Nyugattal lépést tartani, meg tudja teremteni a kor divatos életstílusának megfelelő magyar változatot és így nemcsak politikai, hanem kulturális téren sem szorul a bécsi gyámkodásra. A látszatra jelentéktelen külsőségek — mert bizonyára lényegtelennek látszik első pillanatra, hogy egy ablakkeretet milyen stílusban faragnak ki — összességükben tekintve, ezt a messzemenő következtetést teljes joggal megengedik. A Rákóczi-kori magyarbarokk kultúra uralmának egyéb következményei, természetesen, csak később érvényesülhettek volna. Vonatkozik ez elsősorban a gazdasági életre. A néhány év kevés volt, hogy a változás abban a tekintetben is szembetűnő legyen, hogy a hadsereg szükségleteinek ellátása, az iparnak ezzel járó felvirágzása a magyar kapitalizmus kifejlődését mennyire mozdítja elő.

Rákóczi Magyarországa azonban nemcsak európai volt, hanem magyar is. Ez ugyan magától értetődőnek látszik, de mert a Habsburg-uralom által terjesztett műveltség a nemzeti jelleg fokozatos gyöngülését jelentette, éppenséggel nem volt közömbös, hogy most egy időre a magyar nyelv lett az uralkodó az államélet és a kormányzás, továbbá a közigazgatás területén. Akinek ügyes-bajos dolga akadt, az kérvényét magyarul szerkesztette meg s arra ugyanilyen határozatot kapott a fejedelemtől. A magyar nyelvnek ezt az érvényesülését nem valami elvi intézkedés biztosította s így a nemzetiségek részéről méltatlankodás vagy felháborodás sem kísérte. A tót, rutén és német származású egyaránt «természetesnek» tartotta, hogy az állam nyelvét használja akkor, amikor kilép a maga szűkebb társadalmi közösségéből, városából vagy falvából és a kormányzás vezetőihez fordul, bár hátrányos helyzetbe akkor sem jutott, ha latinul írt vagy beszélt. A magyar nyelvnek az egyenjogúsága a latinnal és megszokottá válása azért volt jelentős, mert eleve kikapcsolta volna azoknak a végzettszerű összeütközéseknek a lehetőség-

get, amelyek egy évszázad elmúltával elmérgesítették a magyarság és a nemzetiségek viszonyát. Nem kereshetünk ugyan okozati összefüggést a magyar nyelv Rákóczi-kori érvényesülése és a felvilágosodás egyik előhírnöke, Thomasius azon törekvése közt, hogy lipcsei egyetemi előadásában az anyanyelvet, a németet használta, nem állíthatjuk, hogy mindkettő azonos motívumokból fakadt. A német tudományos élet ugyanis már túl volt a barokk latinkultuszán és — a francia példa hatása alatt — tudatosan akart tőle végleg elfordulni; nálunk azonban az élő nyelvhez elsősorban azok a tömegek ragaszkodtak, amelyeknek nem volt módjukban a latint tökéletesen elsajátítaniuk. Ez alapvető különbség ellenére a tényleges helyzet mindkét helyen az anyanyelv uralmát mutatja. Történelmünk más korszakaiban is észrevehető, hogy időnként a magyar fejlődés, lassúbb volta ellenére, egy ritmusba jut az előretörő európaival. Felmerülhet a kérdés, hogy vajjon le kell-e mondani ily esetekben a helyzeti előnyről csak azért, hogy elmondhassuk: mi is — bár megkésve — maradéktalanul átértük az európai műveltség korszakait valamennyi következményükkel egyetemben? A válasz bizonyára nem kétséges. A magyarság semmit sem veszített volna, ha a Rákóczi-kor után nem lesz latin a közigazgatás és kormányzás nyelve s ha évtizedekig nem az elavult módon, a latin formalisztikus elsajátítására nevelik az iskolák.

Ismételjük, nem állíthatjuk azt, hogy Rákóczi Magyarországa azért fordult el a latintól, mert az anyanyelvet tudatosan akarta érvényesíteni. Egyszerűen csak úgy cselekedett, amint azt a tényleges állapotok megkívánták. A nyelvkérdés súlyát ez a kor még nem érezte; nálánál hasonlíthatatlanul jobban lekötötte és foglalkoztatta érdeklődését a vallási probléma. Ennek elintézése, megoldása többé-kevésbé mindenkit érintett, mások — túlzás nélkül mondhatjuk: tízezrek — számára pedig egyenesen existenciális kérdés volt, hiszen nem hiába nevezi a mai történettudomány a barokkot a konfesszionális korszaknak. Olyan nagy jelentőségű volt a valláskérdés, hogy nem lehetett kitérnie előle a Rákóczi-kornak sem, hanem valamilyen módon állást kellett foglalnia vele szemben. A megoldás, amelyre a magyarság választása esett, a lehető legszerencsésebbnek nevezhető s túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a Rákóczi-kornak a nemzeti fejlődés szempontjából a legnagyobb teljesítménye éppen az volt, hogy e kritikus pontban túlhaladt a barokk felfogáson és egy majdan elkövetkezendő kor szellemében kiegyenlítette az ellentéteket.

A barokk — tudjuk — vallási tekintetben sem a harmónia kora volt, hanem a túlfűtött fanatizmusé. Mindegyik egyház kizárólag a saját uralmáról akart tudni, másnak pedig még a megtört szerepét sem engedélyezte. A XVII. század végén tehát a Habsburgok csak koruk szellemében jártak el, amikor túlhatalmukban bízva, immár nyíltan a magyarországi protestantizmus megszüntetésén fáradoztak. Egyházi politikájukat a belső meggyőződés sugallta s kétségtelenül ugyanez szabta meg a magyar katolikusok állásfoglalását is. Az érvelés, amellyel az uralkodóház a XVII. század végén Magyarországon a

Magyar viselet a Rákóczi korban. (V.)

katolicizmus egyedüli uralmát indokolni igyekezett, merőben középkori jellegű volt. A földesúr patrónusi jogára hivatkozott, amelynek erejénél fogva a középkorban a kegyúr tetszésétől függött, hogy kié legyen az egyházi javadalom. A protestantizmus, mint örökséget átvette a középkor felfogását és az új hitre térő földesurak mint őket természetesen megillető jogot alkalmazták, azzal az egyetlen — de annál lényegesebb — különbséggel, hogy nem plébánosokat, hanem prédikátorokat ültettek be a javadalmakba. A jobbágy-ság számára ez a csere, világos, vallásának megváltoztatását jelentette, mivel a protestáns lelkész már új szertartások végzésére és új hitelvek vallására tanította őt meg. A protestantizmus tehát, a középkori társadalmi tagozódás-nak megfelelően, elsősorban nem a tömegek, hanem a vezető társadalmi rétegek megnyerésére törekedett, a nélkül azonban, hogy a jog nélküli lakosságot, a népet elhanyagolta volna. Mert ahol, mint a török hódoltság területén, nem volt földesúr, ott a tekintélyi elvre való hivatkozás nélkül igyekezett hatni, még pedig sikerrel, a népre.

A barokk ellenreformáció ezt a sokszorosan kipóbált jogi elvet kitűnő eszköznek találta ahhoz, hogy a rekatolizálást diadalra juttassa. 1691-ben, immár a végleges győzelem tudatában, amikor be lehet vallani a legvégső célokat is, Kollonich félre nem érthetően jogosnak nyilvánította az uralkodóval azt, hogy a katolikus földesurak szabják meg jobbágyaik vallását. A bécsi barokk e lelkes képviselője úgy érezte, hogy most visszafordíthatja a protestánsok ellen fegyverüket, mert ha ezt ők, míg többségben voltak, «törvényesen igazságosnak és helyesnek ismerték el, most nem méltatlankodhatnak miatta, sem igazságtalanságnak nem tekinthetik alkalmazását a katolikusok részéről». Ez a világosan körvonalazott egyházpolitika az életben csak erőszakkal érvényesülhetett s végeredményben a magyarságot két ellenséges érzelmű táborba kényszerítette. A napról-napra megismétlődő súrlódások, amelyeket a templomok elvétele, a prédikátorok elűzése, a jobbágyoknak katolikus szertartások követésére és a plébános részére szolgáló tized fizetésére való kényszerítése, továbbá a protestáns lelkész és hívei érintkezésének megakadályozása idézett elő, fenekestől felforgatták a magyar társadalom nyugalalmát. Távoli nemzeti célok elérésére így gondolni sem lehetett, amíg súlyos vallási ellentétek kötötték le az energiákat.

A Habsburg-monarchia barokk művelődésének hívei optimisztikusan azt remélték, hogy a magyarországi protestantizmus teljes kikapcsolásával és elsorvasztásával létrejön majd a hön óhajtott vallási egység, amelyért érdemes még a legsúlyosabb áldozatokat is meghozni. S ha szétnéztek Európában, valóban találtak is példákat, amelyek megerősíthették meggyőződésüket, így joggal hivatkozhattak volna XIV. Lajosra, aki nem habozott a francia nép értékes elemeit kivándorlásra kényszeríteni, csakhogy az egy vallású állam ideálját megközelíthesse. Nem állíthatjuk tehát, hogy a XVII. század végén Magyarországon érvényesülő valláspolitika korszerűtlen lett volna. Az a meggyőződés, hogy kár szót vesztegetni arra, hogy mi a tömeg, a jobbágy-

ság felfogása, mivel ennek kizárólag földesurai állásfoglalása után kell indulnia, ugyanabból a barokk társadalomszemléletből fakadt, amely az államéletben is csak passzív szerepet engedélyezett a népnek. Rákóczi Magyarországa azonban vallási tekintetben túlhaladt e barokk felfogáson. Ebben az egy pontban nem törődött Versailles-al és Béccsel, hanem figyelmét — közvetve — nyugatabbra irányította, ahonnan a XVIII. század uralkodóeszméi sarjadtak: Németalföld és Anglia felé. Elvetette tehát a barokk vallási fanatizmus sugallta gondolatokat, szakított a földesúri jog majesztétikus elvével, hogy helyettük érvényre juttassa a toleranciát és az egyén meggyőződését respektáló felfogást.

Ezek a modern gondolatok, amelyeknek győzelmét — oly sok könny és vér árán — csak késleltetni lehetett, de nem feltartóztatni, eddig sem voltak ismeretlenek Magyarországon. A Rákóczi-kori magyarságnak nem kellett keresgélve, tapogatódzva messzire visszanyúlnia; a magyarországi protestantizmus eléggé kiforrott alakban bocsátotta azokat rendelkezésére, már alkalmazva is a hazai viszonyokhoz.

A vallási türelem eszméje, úgy, amint az európai kultúrkörben érvényesült, kétségtelenül protestáns eredetű. Nem a katolicizmussal folytatott harcban alakult ki, megfogalmazásában a nagy, történeti egyházaknak, a lutherinek és kálvininak nem is volt részük. Ellenkezőleg, velük szemben kellett azt diadalra juttatni azoknak a szektáknak, amelyek Hollandiában és Angliában a vallási individualizmus érvényesülésének minden következményét radikálisan le akarták vonni. A protestantizmus belső küzdelmeinek eredménye volt tehát az a felfogás, hogy a hit az ember legbensőbb egyéni ügye, amelynek megváltoztatására senki sem kényszeríthető, éppen mert az a lélekben gyökerezik. Az egyéniség lelki jogainak ez az elismerése és tisztelete úgy hangzik a barokk korban, a XVII. század közepén, mintha a szó egy másik világból jönne. A humánumnak ez a gondolata közvetlenül és feltűnésével egyidejűleg jutott el Magyarországra. Londonban lépett ugyanis szövetségre 1638-ban kilenc társával Tolnai Dali János, korábban a kolozsvári iskola igazgatója s immár hetedik éve külföldön tanuló teológus, elkötelezve magukat Isten szolgálatára, látván, hogy Ő «Angliában nagyságos dolgokat cselekedett». A szövetkező puritánusok itthon heves harcokat vívtak az orthodox körökkel, amelyek éppen úgy nem akartak tudni az Aristotelesi filozófiának, a barokk teológia ez alapjának mellőzéséről, mint arról sem, hogy a földesúri patrónusok háttérbe szorításával a gyülekezetek ügyeit maguk a hívek, a presbyterek intézzék. A régihez ragaszkodók ezt az «anarchiát vagy cyclopsi kormányzatot, ahol senki sem hallgat senkire», az «antikrisztusi» pápai egyveduralomnál is veszedelmesebbnek tartották. Nem egyszerű egyházzervezeti változtatásról volt tehát szó, mint az kitűnik az éles tiltakozásokból, vádakból is, amelyek forradalmi felforgatást vetettek a puritánusok szemére, pl. 1654-ben rémképgyanánt festve a falra, hogy a puritanizmusból keletkezett az independentizmus, ez az «Angliában született, Hollandiában táplált, Amerikában nevel-

tetett sokfejű hidra kígyó». A forradalmi szándék távol állott ugyan Tolnai Dalitól és társaitól, s az még inkább, hogy politikai térre is átvigyük demokratikus eszméiket, azonban mégis óriási jelentőségű volt, hogy külső, patrónusi támaszok helyett a hívek, a jobbágyok, a barokk által emberszámba sem vett, kigúnyolt, megvetett köznép belső meggyőződésére, lelkiismereti szabadságára akarták a gyülekezetet alapítani és ezek függetlenségének biztosítását nem a hatalomtól várták. A magyar puritánusok, belülről és alulról kezdve az építés munkáját, a nép nevelésére, a jobbágyság erkölcsi és értelmi színvonalának emelésére törekedtek. A «született nyelven való scholák» alapítása, megszervezése tervük szerint együtt jár a presbyteriumok felállításával. Az ilyen iskoláknak pedig nem az a céljuk, hogy előkészítsenek a felsőbb fokra, hanem az, hogy a legszegényebbeknek megadják az alapműveltséget. Nem egyes tehetségeket akarnak tehát kiemelni a puritánusok, hanem a tömeg pallérozására törekszenek. Egyikük már arról a korról ábrándozott, amikor a szülők majd maguk fogják gyermekeiket olvasásra tanítani.

A jobbágyok lelki élete így többé nem függvénye a földesúri elhatározásnak, önálló egyéniségek ők, akik a presbyteriumban uraiknak, a nemeseknek bírái is lehetnek. Az orthodox egyházi körök, híven a kor tényleges társadalmi rendjéhez és felfogásához, meg is ütköztek, hogy a presbyterek «nemes emberekre is ráüzennek, maga személye, háza népe és cseléde felől, ez iránt a magistrátusénál is nagyobb hatáskört kívánván maguknak». Velük szemben azonban az új eszmék egyre nagyobb megértésre találtak. Brre vonatkozólag jellemző, hogy amikor Tolnai Szabó Mihály 1662-ben a debreceni főiskolán vitatkozást tartott a közönség előtt, szabadon fejtegethette, hogy az egyházat a népből vett emberekkel kell igazgatni, ami annál szükségesebb, mert a presbyterium eltörli a kényuralmat, a patrónusok uralmát; majd önmagának adva fel kérdéseket, arra a panaszra, hogy tűrhetetlen, hogy a jobbágy bírāja legyen urának, ilyen messzemenő kijelentést tett: «Ha hívek azok a földművesek, meg fogják ítélni Isten angyalait is, mennyivel inkább megítélhetik uraikat!»

Az elhatározásában szabad, minden világi, társadalmi kényszertől mentesen egyedül a saját lelkiismeretére támaszkodó individuum emberi jogainak nemcsak megfogalmazása volt a protestantizmus legsajátosabb műve, hanem Magyarországon való elfogadtatása is. A fentebb vázaltszerűen jelzett gondolatok ugyanis nálunk sem a katolicizmussal való súrlódások közben nyertek kifejezést, mintha a védőállásba, kisebbségbe szoruló protestantizmus utolsó mentségül és jobb belátása ellenére menekült volna hozzájuk. A viták és küzdelmek a református egyházon belül folytak le, az ország keleti részeiben és Erdélyben, térben és időben távol az ellenreformációtól. A református magyar jobbágy számára a lelkiismereti szabadságot, lelki dolgaiban az önrendelkezést a református nemesekkel szemben akarta a puritánus mozgalom biztosítani. A protestantizmus. Így saját erejéből vetette el a földesúri jogot, amikor helyébe a modernebbnek és emberibbnek bizonyult elveket helyezte.

Az individuum tehát a legszellemibb téren, a vallásos életben szabadult először fel, hogy azután a későbbi kor biztosítsa számára a politikai, jogi és a gazdasági szabadságot.

A lelkiismereti szabadság azonban nem kizárólag a református egyház határain belül ismertetett el. A politikai változások sajátos alakulása folytán az egész magyarság kincsévé lett az. Minthogy a puritánus-gondolatok pártfogóra találtak egyebek közt Lorántffy Zsuzsannában, a fiatal Rákóczi Zsigmondban és Medgyesiben, a fejedelem udvari papjában is, nem csodálható, hogy a linzi békét megelőző tárgyalásokban Rákóczi György követe felvetette azt a gondolatot, hogy a földesúr elhatározásától és vallásától függetlenül követhessék a jobbágyok a maguk hitét. Nem minden ingadozás nélkül ment ennek megállapítása. A gondolat ekkor még új volt a reformátusság körében és még nehezebb volt lényegét a jogi formáktól elvonatkoztatnia annak, aki a katolikus egyház dogmái szerint gondolkozott. Azt az akadályt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, amelyet a megértés útjába az uralkodó társadalmi rend és az új gondolatok által képviselt individualizmus, a jövőnek e programja közötti különbség gördített. Mégis, ha a kor jogi kifejezésének mezébe öltöztetve is, diadalra jutott a földesúri jog helyett az az elv, hogy a jobbágy nem háborgatható vallásának szabad gyakorlásában. Hozzá tartozik az egész magyarság gondolatvilágában való meggyökerezésére jellemző, hogy a békét törvénybeiktató országgyűlésen már a gyakorlati következményei is érvényesültek; a törvény ugyanis kimondta, hogy a protestáns jobbágyok szabadon hozhatnak maguknak papot, ugyanők oly helyeken, ahol a templom a katolikusok kezében van, templomot és iskolát építhetnek a földesúr által kijelölendő és átadandó telkeken, s ugyancsak a kölcsönösség szellemében protestánsok és katolikusok egyaránt csak saját lelkészeiknek tartoznak pénz- és terményszolgáltatást teljesíteni.

A linzi béke felfogása, a XVII. század e nagy teljesítménye, a gyakorlatban, sajnos, nem sokáig érvényesült. Templomokat visszakaphattak a protestánsok, ez azonban csak a szerződés betűinek valóra válását jelentette. Nem csodálkozhatunk, hogy szellemével szemben a bécsi barokk kultúra idegenül állott s bármennyire volt is ellenfele modernebb, vissza tudta őt szorítani. A békeszerződés tehát nem lett azonnal oly jelentős, mint a protestánsok óhajtották, hiszen rövidesen merőben ellentétes felfogás jutott túlsúlyra. Egyszerű törvényszöveg volt, néhány cikk, amelyre a hatalom gyakorlói ügyet sem vetettek. Úgy látszott, a régi szellemű élet átlépett rajta. De mindez csak látszat volt. Az artikulusok szellemét, oly nemes törekvések és gondolatok kifejezőjét a tényleges hatalmi viszonyok nem írhatták ki. A legjobban érdekelt fél, a protestantizmus görcsösen ragaszkodott hozzá s így fenntartotta a bennük rejlő lényegét, mint egy eljövendő korszak reménységét.

A Rákóczi-kor tehát két lehetőség közül választhatott. Az egyiket a régi-barokk valláspolitikai, a másikat az új, a linzi béke képviselte. Megszabadulva az egyoldalú bécsi nyomástól, a magyarság az életérdekeinek megfelelő meg-

oldást az újhoz való csatlakozásban találta meg. Nem a protestáns túlsúly nyers ereje érvényesült. A buzgó katolikus Rákóczit, a jezsuiták neveltjét, aki naponta misét hallgatott, ájtatosan részt vett a körmenetekben, fogadalmához híven, fogságból szabadulása emlékére, minden hétfőn böjtölt, hogy élete végén egyedül a vallásból merítsen vigaszt, erőszak nem kényszeríthette volna a protestánsoknak kedvező döntés meghozatalára. Őt egyház és kultúrpolitikájában a magyarság érdekének felismerése és a magyar műveltség iránti vonzalom vezette; ezért vette hathatós védelmébe a református főiskolákat is. Állásfoglalása, lelke mélyéből eredt meggyőződése mutatja éppen a legvilágosabban, hogy a vallási problémát eddig is csak a bécsi hatalmi politika mérgesítette el s így mintegy magától értetődött, hogy annak hatása megszűnvn, az egyetértés is —a kort évtizedekkel megelőző mértékben — helyreállott. Annyira mindkét fél ragaszkodott ugyan a maga hatalmi aspirációhoz, hogy vita nélkül nem mondott le jogi előnyeiről, a küzdelem azonban csak országgyűlési disputákra korlátozódott. Szécsényben tehát Rákóczi közvetítésével rövid vita után katolikusok és protestánsok «barátságos egységre» léptek. Kifejezetten és határozottan félretolták a földesúri jogot és a vallás szabad gyakorlásának elvi álláspontjára helyezkedtek. Ennek a felfogásnak az életben való érvényesítésére a megyékbe háromtagú bizottságokat küldtek ki, — tehát katolikusok, reformátusok és evangélikusok egyaránt képviselve voltak bennök — utasításul adván nekik, hogy törekedjenek arra, hogy «a jó harmónia és atyafiúi szeretet inducáltassék s ha eddig valami viszálykodás volt, az kigyökereztessek». E szép szavakat a bizottságoknak így kellett tetteté váltaniuk: Ahol — végy es vallású faluban vagy városban — kétséges volt, hogy melyik egyházat illeti meg a régi templom és iskola, ott a lakosságot össze kellett számlálni s azután a többség kezére kellett adni az épületeket. A kisebbség részére azonban haladéktalanul telket kellett kijelölni, hogy ott új templomot, parochiát és iskolát építhessen fel. A lakosság előtt ki kellett továbbá hirdetni, hogy mindenki csak saját papjának tartozik dézsmát adni, továbbá, hogy a harangot egyformán lehet használni, temetésnél minden felekezet saját szokását követheti, a kórházakba pedig valláskülönbség nélkül kell a gyámoltalanokat felvenni.

A bizottságok jelentései arról tanúskodnak, hogy a kisebbségvédő méltányos rendelkezéseket sikerült is megvalósítani s így azok nem maradtak papíron. De az esetek garmadájából taláломra kiszakított egy-két példa azt is eléggé jellemzi, hogy a legközvetlenebbül érintett lakosság megértéssel kísérte a bizottságok rendet és nyugalmat teremtő munkáját. Bátorkesziben (Esztergom megye), ahol 306 katolikus, 264 református és 66 evangélikus volt, a protestánsok együttesen többen lettek volna ugyan, mint a katolikusok, a bizottság, azonban így döntött: A templom, a pluralitás jogán, a katolikusoké, mégpedig a parochiával, iskolával és földekkel együtt. Mivel a parochiát körül kellett keríteni, a reformátusok megígérték, hogy beszállítanak kétszáz karót, míg a vesszőt a katolikusok adják s ugyanők készítik el a kerítést is.

A reformátusok megtartják azt a házat, amelyet parochiának kezdtek építeni, s ugyanennek udvarán nyernek helyet templomra és iskolára is, míg az evangélikusok építkezéseikhez a közpázsitot jelölték ki. A lakosság békés hajlandóságára a legjobb példát a komárommegyei Udvard szolgáltatta. Itt a reformátusok maguk kijelentették: Tudják, látják, hogy falujukban a katolikusok többségre jutottak, s ezért az összeszámlálást nem is kívánják; maradjon a templom a katolikusoké, ők beérik az előző templomuk helyével, iskolával és paplakkal. A harang felől meg, melyet 45 frton közösen vettek, úgy egyeztek meg, hogy a katolikusok megtartják azt maguknak, de kárpótlásul adnak a reformátusoknak 22 frt 50 drt, hogy ők is vásárolhassanak maguknak harangot. Hasonló belátásnak adták tanújelét a katolikusok Mocsán. Itt a plébános elismerte, hogy a reformátusok többségben vannak s ennél fogva lemondott javukra a templomról. Kijelentette továbbá, hogy nem kíván telket az új katolikus templom számára, mert mindössze 38 híve van, azok is jobbára jövevények; csak azt kérte, maradjon egy ideig a plébánián, amíg ingóságait elvitetheti, amit természetesen meg is engedtek neki. A plébánost a maga személyes tapasztalatai is ösztönözték e belátásra. A XVII. század végén jött ugyanis Mocsara, amikor Kollonich, az esztergomi érsek, földesúri jogán elvette a protestánsoktól a templomot és egyházi szereiket, de a közben eltelt évek alatt a térítés munkájával nem tudott kielégítő eredményre jutni. Természetesen oly helyen, ahol többségüknél fogva a templomot a protestánsok kapták meg, a katolikusok is nyertek telket és engedélyt az építéshez, így Nagymegyeren, ahol a plébános szintén saját jószántából mondott le a templomról, a városi hatóságnak kellett a szükséges területet az újvári plébános és esperes jelenlétében kijelölnie.

Éppen ez az egyenlő elbánás, hogy nem volt többé uralkodó vallás, hanem mindegyik, a helyi viszonyok szerint, a kisebbség szerepét is játszhatta, alkalmas volt a kölcsönös és méltányos türelem meggyökereztetésére. Egészen zavartalanul nem mindenütt sikerült a rendezés. Helyi érdekek éppen úgy súrlódásokat idéztek elő, mint a bizonytalanság azon elvi kérdés körül, hogy vajjon az anyaközség lakossága egyedül számítandó-e, vagy hozzá kell-e venni a filiákét is? Pl. Szerdahelyen (Pozsony megye) a katolikusok kijelentették, hogyha a reformátusok számának megállapításánál a filiákat is tekintetbe veszik és ők ily módon kisebbségben maradnak, a templomot halálukig védelmezni fogják. De még e kiélesedett helyzetben is sikerült a bizottságnak békét teremtenie. A reformátusok ugyanis lemondtak a régi templomról, belenyugodtak abba, hogy újnak az építéséhez telket kapjanak, mire a katolikusok átengedtek nekik egy harangot. A tiltakozások is, amelyeket a bizottságok intézkedései ellen a lemondásra kényszerült felek, főleg pedig a katolikus főesperesek tettek, inkább elvi jellegűek voltak. Rákóczinak ugyanis négy szem között a klérus tagjai bevallották, hogy a vallásügynek a rendezése nem ütött csorbát a katolikus egyház érdekein.

E tiltakozások folytán, vagy mert a bizottságok nem érezték magukat

Magyar viselet a Rákóczi-korban. (VI.)

feljogosítva az intézkedésre, sok ügy döntés végett Rákóczi elé került. Panaszokban sem volt hiány, e tekintetben egyik fél képviselői sem akartak a másik mögött elmaradni. Ezek megvizsgálására és a függőben maradt ügyek elintézésére a rozsnói tanácskozásból 1707-ben újabb vegyes bizottságokat küldöttek ki. Nem tagadható, a felek ekkor helyenként arra hivatkoztak, hogy az előző határozatok még nincsenek végrehajtva, azonban mégis éppen e panaszok teszik kétségtelenné, hogy a súlyos kérdés méregfoga már kihúzatott. Ha tehát az előbb említett Bátorkeszin a reformátusok nem is tudtak még építkezni s a temetőben nem nyertek halottaik helyet, tanítóik meg a tizenhatodot nem kapták meg, az evangélikusok már csak azt sérelmezhatték, hogy a katolikus tanító továbbra is fizetést követelt tőlük, az egyik nliában a plébános kikergetésükkel fenyegetődzik s végül, hogy a katolikusok nem fogadják köszönésüket, hanem kicsúfolják őket. Viszont másutt, pl. az ugyancsak említett Udvardon a protestánsok maguk elismerték, hogy megkapták parochiájukat, éppen csak azért aggodalmaskodtak, hogy vajjon Megyeri Gábor tiltakozása nem lesz-e ártalmukra? Bár a panaszok az ónodi országgyűlés után egy harmadik vizsgálatot is szükségessé tettek, mikor is Rákóczi a legnépszerűbb szenátorok közül válogatta össze a vegyes bizottságokat, hogy ezek a korábbi kiküldöttekkel egyetértésben intézkedjenek, s így a vallásügy rendezése kétségtelenül elhúzódott, mégis, ezt kell megismételnünk, az aggodalmaskodásokból származó torzalkodások csak utórezgések voltak már, amelyek a lényegen mit sem változtattak. A földesúri jog többé nem érvényesült, hanem a lakosság elhatározása, ill. annak vallási meggyőződése. Még az a kis engedmény is ezt igazolja, amelyet a földesurak javára Rákóczi 1707-ben tett. Amíg ugyanis a biztosok az első vizsgálatnál nem érdeklődtek az iránt, hogy ki a földesúr, milyen vallású, hanem a lakosság számbeli megoszlása alapján hozták meg döntésüket, most tekintetbe kellett venniök a földesurat is s ha úgy találták, hogy ez a kisebbség vallásán van, viszont ugyanakkor a többséget a másik félnek néhány fő, 10—15 lélek biztosítja, a templomot a földesúr vallásán lévőeknek kellett átadniok. Hozzátette azonban az instrukció, hogy a patronátusra csak ott lehetnek tekintettel és ily kivételes elbánásban csak azokban a falvakban lehet a földesurat részesíteni, ahol állandóan tartózkodik, ahol «fixa residentia»-ja van. Az intézkedés nyilvánvalóan a családi templomokat és temetkezési helyeket akarta a földesuraknak biztosítani, ami — el kell ismernünk — méltányos is volt, hiszen e templomokat valamikor a birtokos építtette és dotálta. Nem jelentette ez tehát a nagy elvnek keresztültörését, hiszen a kivétel az uradalmakba tartozó jobbágyfalvak tömegét éppen oly kevésbé érintette, mint ahogy nem érvényesülhetett ott sem, ahol a jobbágyság nagyobb száma nem követte urának vallását. S még egy lényeges vonást kell figyelembe vennünk: ez a kivétel kölcsönös volt, tehát protestáns és katolikus földesúr egyaránt igényelhetette.

Ugyanakkor, midőn ily alapvető kérdésben annyira helyreállott az egyetértés katolikus és protestáns közt Rákóczi táborában, hogy már csak az aggó-

dalmak és az előre nem látható apró-cseprő bajok megszüntetéséről volt szó, a pozsonyi országgyűlésen is tárgyalták a vallásügyet. De milyen más felfogás érvényesült itt! A földesúri jog feltétlen uralmához ragaszkodtak a katolikusok, mégpedig teljesen egyoldalú értelmezéssel. A katolikus földesúr tetszésétől függ tehát, hogy birtokain megtúr-e protestáns papot, ellenben a protestáns földesúr a katolikus jobbágyokat s lelkészt nem üzheti el jószágairól. Azt hisszük, egészen felesleges volna magyarázgatni, hogy Rákóczi Magyarországa tényleg megelőzte a nyugatit, a Habsburg-érdekkörbe tartozót. Tagadhatatlanul nagy tette volt az a magyarságnak, hogy a saját erejéből megtalálta a kibontakozás útját. A vezetők tudatában voltak a vállalkozás nagy jelentőségének. Mutatja ezt az emlékérem, amelyet a kor szokása szerint veretett Rákóczi a szécsényi megegyezés örömeire. Az érem három női alakot ábrázol, akik mint az egyházak megszemélyesítői, kezükben fadarabbal sietnek az oltár felé, hogy táplálják a hazaszeretet lobogó tüzét. Akik megvalósították a vallásbékét, azok a magyar rendi társadalom vezetői voltak. Rákóczi és környezete, meg a táborába gyűlt mágnások és birtokos, jómódú nemesek, a megyei autonómia vezetői találtak rá jobbik énjükre. A nép javára hozták meg a rendelkezéseket, s ezek nem váltak az ő hátrányukra sem. Mert ugyan ki állíthatná, hogy kára származott a földesúrnak abból, hogy hagyta, dicsérjék a jobbágyai Istent úgy, ahogy azt meggyőződésük diktálja?

A helyzettel a klérusnak az a része lehetett csak elégedetlen, amely fanatizmustól fűtve, a protestantizmusban uralmának korlátozását látta. Egyházi hatalmi és nemzeti kulturális érdekek ajtuk keresztül valóban szembe kerültek egymással. Az utóbbi érvényesülése azonban, mai szemmel nézve, nem sértette a katolikus egyház igazi érdekeit. Mert csak az egyházfejedelem barokk büszkeségét bánthatta, hogy az érseki és egyetemi székhelyen, Nagyszombatban meg kellett tűrni a protestánsokat, az evangélikusokat templomuk, a reformátusokat pedig házuk birtokában. A klérus szerényebb tagjai, akik a nép között éltek, igazabban ítélték meg a helyzetet. Ők látták, hogy felsőbbségük által kiküldetve, még oly faluban is, ahol a földesúri jog segítségükre volt, hét év alatt sem tudtak eredményt elérni, mivel a protestáns jobbágyságban — papjai és tanítói munkájának eredménye gyanánt — a vallásához való ragaszkodás mélyebben meggyökereződött már, semhogy azt egyszerű parancsszóval meg lehetett volna szüntetni. A vallás ekkor, a konfesszionális korban, műveltséget is jelentett, mégpedig elképzelhetetlenül nagyobb mértékben, mint ma. A vallásnak erőszakkal való megváltoztatása tehát szükségképpen a népi műveltség hanyatlását vonja maga után, ha egyszer az elhagyott, a régi műveltségért majd csak a következő generáció kap kárpótlást azzal, hogy az újat lelkébe fogadhatja. Erre a legalább egy nemzedék életére kiterjedő visszaesésre okvetlenül számítani kellett minden erőszakos térítésnél, bár annak, akinek a magyar kultúra kérdése nem volt szívügye, aki csak tömeget látott a magyarságban, akadályokat ily meg-

gondolások természetesen nem jelenthettek. De éppen ez az a pont, amelyen a két felfogás kibékíthetetlenül áll szemben egymással. Vagy az egyik, a nemzeti kulturális érdek győz, vagy az egyházi hatalmi. A Rákóczi-korban érvényesült harmadik lehetőség, a katolikusok és protestánsok egyforma bánásmódban részesítésével még nem akadályozta meg, hogy a katolikus egyházi kultúra belső erejénél fogva ne terjedjen. Tudjuk, hogy voltak a katolikus művelődésnek is önfeláldozó hirdetői, akik a nép között a szó és a példa eszközével nyertek az egyház számára új híveket. Nyílt alkalmuk erre a munkára lelkes plébánosoknak és szerény szerzeteseknek, csakhogy ezek, mint a minorita Kelemen Didák, nem a barokk szellemet megtestesítő rendbe tartoztak. Az ő tevékenységük a lélekből fakadt és a lélekbe markolt s ennek a Rákóczi-kori valláspolitikai sem állott az útjába. Azt hisszük, a hivatását megértő egyháznak csak az lehetett az érdeke, hogy ilyen neofitákat szerezzen, s ezzel már összhangba is lehetett hozni a nemzeti kulturális életet.

Fátumszerű volt, hogy a Habsburg-ház és a vele összeforrott bécsi barokk kultúra nem értette meg a Rákóczi Magyarországa által képviselt modernebb gondolatot. Idegen volt az számára s mikor győzött a harctéren, eltiporta ezt is. Sőt türelmetlenségében be sem várta a végső diadalt. Már az 1710-i pozsonyi országgyűlésen sor került arra, hogy a szécsényi határozatok előtti állapotokat visszaállítsák. Az engedmények megsemmisítését jelentette az is, hogy négy évre visszamenőleg megkövetelte a klérus a protestánsoktól a szolgáltatásokat, amelyeket a szécsényi végzés értelmében nem teljesítettek. Ezen a pozsonyi országgyűlésen már nem «a szép atyafiságos egymáshoz való szeretet»-et emlegették; a vallási viták itt «makacsul és szeretetlenül» folytak. De ez még csak előrevetett árnyéka volt az elkövetkezendő bécsi valláspolitikának, amely azonkívül, hogy újból érvénybe helyezte a földesúri jogot egy fél-századra, a vallásüldözés és elnyomás eszközeinek kíméletlen alkalmazásával, papok és tanítók elkergetésével, jobbágyok és polgárok szétszórásával súlyos károkat okozott a magyar művelődésnek is.

Ha nem lett volna néhány évre Rákóczi Magyarországon vallási béke, mondhatnók, hogy a barokk fanatizmus érvényesülése «korszerű» jelenség volt. Így csak elszomorító hanyatlásnak minősíthetjük, egy korábbi fokra zuhanás jelének, ahonnan a magyarságot egy elszánt Habsburg-uralkodónak kellett felemelnie, de csak évtizedek múlva és akkor már a katolikus magyarok akarata ellenére.

Rákóczi Magyarországnak lehanyagolása azonban a társadalom életének más terein is súlyos következményekkel járt. E tekintetben elég futó pillantást vetnünk a későbbi fejleményekre. A magyar nyelv kénytelen volt átadni helyét a latinnak, hogy iskolában és kormányzásban egyaránt ez érvényesüljön. Az anyanyelv jogát évtizedekig nem ismerik el a jezsuita iskolák, hiszen ezek oktatási rendszere a latin minél tökéletesebb elsajátítását követelte meg, a dicasteriumokban, az újonnan felállított vagy átszervezett hatóságoknál pedig a latin a belső ügykezelés kizárólagos nyelve lesz. A magyar

szó és magyar jelleg eltűnik az előkelők magánéletéből, értéktelenné válik, amely miatt szegénykeznie kell annak, aki a bécsi körökben boldogulni akar. Gr. Pálffy János is azzal biztatta 1726-ban Károlyi Sándort, hogy csak küldje el fiát idegen országba, ahol «az mostani *seculum* folyását, manirját és nyelveket tanulná meg, *az magyar szólást hadná el*. Az előkelők Bécsbe sereglésével végleg eltűnnek a vidéki főúri udvarok. Az uradalmak központjaiban szép rokokó kastélyok épülnek fel, nagy kényelem várja bennük az időnként hazaránduló urat, szolgasereg sürgölődik körülötte, ezek a kastélyok azonban már nem nevelő iskolái a köznemességnek. A nagybirtok nem érzi többé feladatának, hogy a vidéki nemesség pallérozásának költségeit ő fedezze, hanem azt tartván természetesnek, hogy a «gentry» gondoskodik magáról és érje be a XVII. század színvonalán álló iskolázással, megszünteti a régi, patriarchális kapcsolatokat. A köznemesség az országgyűléseken panaszosan emlegeti, hogy fiai most már nem nevelődnek a főurak váraiban és a királyi udvarban, hiába ismeri fel azonban, hogy mi az, ami eltűnt, a maga erejéből nem tudja az olyannyira szükséges újat megtalálni. Ha meggondoljuk, hogy a német államokban is a fejedelmek voltak a lovagakadémiák megalapítói, megérthetjük a köznemesség tehetetlenségét. A nemesség tehát magára marad s mint az ifjú Bessenyei, tétlenségben él otthon, hogy amikor a felvilágosodással elérkezik a számára kedvező fordulat, új életre ébredve, sóváran siessen a fény felé.

Addig azonban évtizedeknek kellett elmúlniuk. Közben a rokokó-izlés helyenként magyar ruhába öltöztette a szentek szobrait s így a magyar jelleg előtört a mélyből, a mód azonban, ahogyan ez történt, nem volt európai színvonalú. Korszerű európai kultúra és magyar jelleg nem olvadt össze. A társadalmi elit tagjai, a Rákócziéhoz hasonló műveltségű előkelők első-sorban európaiak voltak, a köznemesség pedig első-sorban magyarok. Mária Terézia idejében a főurak otthonosan mozogtak a franciás Bécsben, Magyarországon azonban idegenül érezték magukat; a köznemesség ugyanakkor elmerült nemzeti múltjának csodálatába, az új, friss európai elemeket azonban nem tudta beleoltani műveltségébe. Ez a sajátságos kettősség okozza, hogy XVIII. századi rokokó műveltségünk nem egységes, benne az európai és magyar elemek egymás mellett állanak s nem, mint a XVII. századi barokkban, összeolvadva. Ezt az ellentétet az elfogulatlan szemlélő nem egy városunk 'művészeti emlékeiről leolvashatja. Veszprém főterén — úgy vélem — az európaiat Fellner bájos rokokó püspöki palotájában fogja megpillantani, 'amely bárhol Ausztriában helyet foglalhatna, a nélkül, hogy idegenszerűen hatna; ugyanott a nehézkes, provinciális alakjaitól valósággal széthúzott Szentháromság-szobor, a lelkesen hazafiaskodó püspök, Padányi Biró Márton állította emlék az első percben elárulja, hogy az — a püspök monográfusa szerint is — valóban «a hazai barokknak jellegzetes emléke». Hozzátehetjük azonban, hogyha ma ily egyoldalúan nyilvánulna meg a művészet és irodalom területén a nemzeti érzés, mint a XVIII. század provinciális alkotásaiban,

ennyire az európaiktól eltávolodva, bizonyára visszariadnánk a hangzatos és primitív formáktól. A magyar rokokó hiába küzdött az óriási feladattal, nem tudott vele megbirkózni; a szintézisig, a minden alkotó korszakra jellemző kulturális egységesítésig nem tudott eljutni. A sikertelenségnek, a hiábavaló fáradozásnak az oka, úgy hisszük, az, hogy a XVIII. század elején a Rákóczi-kor társadalmi törekvései, oly biztató előjelek után, nem értek célt.

A Habsburg-ház fegyvereinek győzelme így a művelődés terén messze-menő következményekkel járt. Magyarország hosszú időre elveszítette nemcsak állami önállóságát, hanem kulturális függetlenségét is. A majthényi fegyverletétel idején a barokk művészet egy szimbolikus alakban a maga túláradóan csapongó fantáziájával és bizarr — igazi barokk — módon megmutatta, hogy minek tekintik a Lajtán túl Magyarországot. Ez évben a felsőausztriai St. Elorian-apátság Savoy ai Jenő számára egy hatalmas, faragott és festett ágyat készíttetett. Tollúnk gyenge ahhoz, hogy leírja az allegorikus alakok és jelenetek sorozatát, amelyet a tervező osztrák művész összezsúfolt az egyébként kisebb szobával vetekedő bútordarabon. Az ágy egyik végén sátora előtt bekötött szemű Amor áll, a másikon pedig, ahol a hős párnára hajthatta fejét, virágfüzérés puttók emelkednek a magasba, hogy közülük a legfelső üstdobokat verve hirdesse a nagy hadvezér dicsőségét. Azt már alig vesszük észre, hogy Holofernes feje sem hiányzik a kompozícióból, az ágy oldaldeszkái pedig győzelmi jelvényeket ábrázolnak. Figyelmünket ugyanis az a négy alak köti le, amelyek az ágy lábait is jelentik. A fej felől két sisakos, lándzsás gyalogos áll őrt, a másik végén, az Ámortól jobbra és balra pedig a legyőzött ellenfelek, a Törökbirodalom és Magyarország megszemélyesítői. A turbános török apatikusan magábaroskadva horgászt ja le fejét, a hátrakötött kezű, hosszúbaj úszos magyar pedig szenvedésektől barázdált arcát fájdalmas sóhajjal emeli fölfelé. A férfias keserűség és reménytelen csüggedtség kifejezője ez a realiztikus vésővel kiformált szobor,, amely az egyenlőtlen küzdelemben elbukott Magyarországra kiosztott szerepet ábrázolja; azt, hogy tehetetlen báb, amelyre a lelkétől idegen XVIII. századi bécsi műveltségnek csak terhei nehezdednek.

JEGYZETEK.

A társadalmi rétegek Rákóczi-kori helyzetéről a hazai történeti kutatások mai stádiumában egyszerű vázlatnál részletesebb kép pillanatnyilag alig-alig nyújtható. Hiányzanak ugyanis azok a tervszerűen elgondolt tanulmányok, amelyek megismertetnék Rákóczi gazdasági politikáját, pénz- és adóügyi rendelkezéseit, azok végrehajtását, továbbá megvizsgálnák a hatást, amelyet e rendelkezések a magyar társadalom különböző rétegeiben kiváltottak. Sajnos, a Rákóczi-kori magyar közgazdasági politika hivatalos iratanyaga, amennyiben egyáltalán fennmaradt, ma is csak várja az Orsz. Levéltár régi Lymbusában, nagy tömeg fasciculusban szétszórva, a rendező kezeket. Hasonlóképpen hiányzik a kor levelezését tartalmazó köznemesi és főúri levéltárak anyagának, meg az Orsz. Levéltár Missilis-gyűjteményének átvizsgálása abból a szempontból, hogy e levelezésben miként tükröződik vissza az egyes társadalmi csoportok han-

gulata, pl. a jobbágy-kérdés felől. Igénytelen cikkünk összeállításánál nem végezhetünk ily széleskörű levéltári kutatásokat, hanem kénytelenek voltunk beérni a már publikált anyaggal, ill. a rajta nyugvó irodalommal. Ennek és főleg Thai y Kálmán lelkes buzgalmának köszönhetjük, hogy tanulmányunk nem lett még vázlatosabb. Thaly ugyanis a Lymbus darabjait is felhasználta könyveiben, bár ő, mivel a XIX. sz. érdeklődésének központjában a hadi és politikai események állottak, a gazdaság- és társadalomtörténeti mozzanatokat megvilágító adatok közül csak a «művelődéstörténetileg» becsesek publikálására, ill. megismertetésére törekedett.

A történelmi materializmus felfogását Ágoston Péter fogalmazta meg. A magyar világi nagybirtok története. Bp. 1913. 214. skk. 1. A barokkról, mint a XVII. sz.-i műveltséget kifejező terminus technicus-ról Huizinga, J.: *Hollandische Kultur des XVII. Jahrhunderts*. Jena. 1033.; szellemi tartalmáról áttekintő tájékoztatást nyújt Joel, K.: *Wandlungen der Weltanschauung. Eine Philosophiegeschichte als Geschichtsphilosophie*.

I. 1928. A Bethlen-idézet: Molnár A.: A közoktatás története Magyarországon a XVIII. sz.-ban. Bp. 1881. I. 583. A jezsuiták győri térfoglalása: Pigler A.: A győri Szt. Ignác-templom és mennyezetképei. Bp. 1923. 19. Villányi Sz.: Győr-vár és város helyrajza, erősítése, háztelek- és lakossági viszonyai a XVI. és XVII. sz.-ban. Győr. 1882. 22, 65. skk. 1. A fejedelmi abszolutizmusról Klassen, P.: *Die Grundlagen des aufgeklärten Absolutismus*. Jena, 1929., az Opitz-idézet: (H. Xaumann—) (Í. Müller: *Höfische Kultur*. Halle. 1929. 81., 88—89. A jobbágyság magyarországi helyzetéről: Takáts S.: *Történelmi miniatűrök*. 40., 113. skk. 1., Acsády I.: *Magyarország Budavár visszafoglalása korában*. Bp. 172—97., II. Rákóczy Ferenc fejedelem emlékiratai. Pest, 1872. 4. kiad. 30., 42., 70.; az erdélyi jobbágyságról u. itt 212. 1. és R. Kiss I.: II. Rákóczi F. erdélyi fejedelemmé választása. Századok. 1900. 119. A z abaúji közgyűlést említi Márki 5.: II. Rákóczi F. Bp. 1909. II. 124. Ugyanő a felkelés kezdeteiről, I. k. és Szekfü (íy.: *Magyar történet*. VI. 47—48. 1. Miiven hatása volt a rézpénznek a gazdasági életre, ez a probléma bizonyára megoldható volna a legelői említett kutatások során. Mai feldolgozásaink, amennyiben érintik, egyoldalúan a jobbágy szemszögéből és feltételezett állapotából vizsgálják a kérdést. A katonáskodó jobbágvság helyzetéről Archivum Rákóczianum. I. 325., (v. ö. 2-2., 290.), Acsádv I.: A magyar jobbágyság története, Bp. 1908. 208-70. és előbb idézett könyve, 182. 1., Rákóczi emlékiratai. 216. A rendi szempontoknak a katonai kinevezéseknél érvényesüléséről u. a. 91., 97. és Markó A.: II. Rákóczi F. mint hadvezér. Bp. 1934. 77. skk. 1. A főtisztek tékozlásáról Rákóczi emlékiratai 217., fizetésekről Thalv K.: *Irodalom és műveltség-történeti tanulmányok a Rákóczi-korból*. Bp. 1885. 281. skk. 1.; ugyané munkából (15. 1.) idézem a Bruyninx—Bercsényi szövéltást. Rákóczi emlékiratai 77. 1. a gvermekeiket gvakorlati pályára adó nemesekről. Forgách felfogását 1. Császár F.: *Adatok a magvarok történetéhez*. I. Rákóczi discursusai. Bp. 1848. 22., 2(>.; a munkára vonatkozólag v. ö. Thalv K.: Ghymesí gr. Forgách Simon mint író. Századok. 1882. 542. A mozgalom «rendi» jellegére vonatkozó adatok: Márki II. 91. skk. 1., 108., 121. Rákóczi emlékiratai 292 -4. 1. Bécsről, mint a barokk művelődés központjáról G. Müller i. m., Esterházv építkezéséről Pigler i. ni. 39. A XVI—XVII. sz.-i magyar főúri udvarokról, mint művelődési központokról Takáts Sándor tanulmányai, így pl. Régi magyar asszonyok. Bp. 1914. 105. a Forgáchokéről; a gazdag irodalomból idézzük még: Ila. B.: A Thurzó-család levéltára. Levéltári Közlemények. 10. (1932.) 17-27. a Thurzók körnvezetéről, Ráth Gv.: Gradeczi Horváth Gergely és Lám (Ambrosius) Sebestény hitvitája. Irodalomtört. Közí. 1894. 15^ skk. 1. Horváth humanisztikus törekvéseiről. Ugv^Tancsak Takáts tanulmányai szólnak a servitorviszonyról (id. munkájában is 3—15. 1.), ugyanerről Szekfü szintetikus nagy rajza, *Magyar Történet*. IV. 173. skk. 1. Rákóczi bécsi életéről Thaly K.: II. Rákóczi F. fejedelem ifjúsága. Pozsony. 1882. 138. skk. 1. Rákóczi a köznemességről: Emlékiratai 76. skk. 1. A városok hanyatlásáról Szekfü i. m. V. 174 5. Forgách imáit ismerteti

Thaly. Századok. 1882. 617. skk. 1. A nagyszombati jezsuita nyomdából kikerült könyvek jegyzékét 1. Zelliger, A.: Pantheon Tyrnaviense. Tyrnaviae. 1931. A klérus uralomvágyáról Hajnal J.: Esterházy Miklós nádor lemondása. Bp. 1928. pl. 8. skk. 1., 84. L a Lippay kancellárral való kínos jelenet rajza, Zrínyi nyilatkozata: gr. Zrínyi M. hadtudományi munkái. Bp. 1891. 153., Rákóczi emlékiratai 154. A XVIII. sz.-i iskolázásról, magyar lovagakadémiákról Fináczy K.: A magyarországi oktatás története Mária Terézia korában. Bp. 1899. I., u. a. Az xijkori nevelés története. Bp. 1927. 168.

A barokk életstílus vonásainak összeállításánál azok a tanulások vezettek, amelyeket az 1933 nyarán Bécsben, a Belvedereben rendezett Prinz-Eugen-Ausstellung-nyújtott. Az itt bemutatott hatalmas anyag, amely a századforduló egész művelődését illusztrálta, az osztrák tudományos élet kimagasló képviselőinek közreműködésével és a legméltóbb keretbe illesztve nyert elrendezést. Még a kiállításról kiadott katalógusban is oly ismert nevű tudósok, mint Ö. Redlich, J. Nadler vagy J. Gregor nyújtottak — nem az egyes «szakcsoportokról», hanem ugyanazon életstílusnak a különböző területeken, való megnyilatkozásáról — a nagyközönségnek magasszínvonalú magyarázatokat és biztos kalauzt. Az alábbiakban, ahol nincs külön utalás, e kiállítás anyagára támaszkodom; tehát pl. I. Lipót zenei kompozícióit, Steinle szobrát vagy Károly vadász-sákmány-jegyzékeit egyaránt e kiállítás alapján idézem. A Rákóczi-idézetek: Emlékiratai 75—77., 65., 128. Az udvar szervezetéről tájékoztat a Thalytól kiadott udvartartási szabályzat, Történelmi Tár. 1880. 571., 574., 579—81., és Archivum Rákocianum II. 109—110., a nemes testőrségről pedig az ugyanattól publikált instrukció, írod. és műveltségtört. tanulni. 327—344, 43—44.; a katonai főiskola terve említve Századok. 1898. 813. Az erdélyi felségjogokról jellemző idézetet közöl Gyalogi János kéziratos művéből Márki II. 405. Rákóczi mint imperátor, címkép a Millenáris Történet VI. k.-ben. Czegei Vass György naplója, Mon. Hung. Hist. SS. 35. k. 445. 1. Az udvari etiketre vonatkozólag a már idézett szabályzat, Tört. Tár. 1880. 571—81., 1881. 158—73., Thaly: írod. és műveltségtört. tanulni. 12. Schultz, A.: Das häusliche Leben der europäischen Kulturvölker. (Below-Meinecke: Handbuch.) 1903. 295—311., 355—57. Br. Apor Péter munkái. Mon. Hung. Hist. SS. 11. k. 325., 336., 398. A fényűzésre, ruházatra vonatkozó adatok: Márki II. 162., 226—27., Thaly: A hazai képzőművészet, műipar, nemzeti viselet, fegyvergyártás és háztartás történetéhez II. Rákóczi F. udvarában s korában, Tört. Tár. 1882. 556., 756. és u. a. írod. és műveltségtört. tanulni. 331. Az udvari élet ceremóniáira vonatkozólag fontos forrás Beniczky Gáspár hivatalos naplója (1707—1710). kiadta Thaly: Rákóczi Tár. Pest. 1866. I. 1—232. ebben adatok a templomba vonulásról pl. 71., 29., 1., utazásról 46. skk. 1., 24., 69., 136. stb., a hintóról Tört. Tár. 1881. 159. is; v. ö. Apor. i. m. 363. skk. 1. Az építkezéseket említi Márki II. 182.; a szécsényi országgyűlés egész sátortábort varázsolt elő, ennek egykorú képe: Rákóczi Tár. I. A kassai színielőadás u. o. I. 81. Bercsényi képeiről Thaly: A székesi gróf Bercsényi-család. Bp. 1887. II. 246. skk. 1., Archivum Rákocianum. VIII. 326. skk. 1. A Rákóczi-kori magyarországi zene európai kapcsolatait tisztázta Haraszi E.: Barokk zene és kuruc nóta. Századok. 1933. az említett mozzanatok: 559—573. 1. A vadászatra vonatkozólag Rákóczi Tár. I. 125.: «Asztal után sinkurantázni kiment ő felsége». 11. 1. nyulászatot említi Beniczky, 41—45. 1. szept. i-től 17-ig 13 vadászat számlálható össze. Márki S.: A magyar mint államnyelv. 1604—1711. Aradi kir. főgymn. ért. 1879.; magyar kérvényre hasonló fejedelmi rezolúció: Történelmi Tár. 1904. 48.; a francia és német irodalmi nyelv ellentétéről Lamprecht, K.: Deutsche Geschichte. Berlin. 1922. VII. 1. 274.

Az általános vallásügyi állapotokra vonatkozólag 1. az összefoglaló egyháztörténeti kézikönyveket, így G. Krüger: Handbuch der Kirehengeschichte. Tübingen. 1931. III². P. Kirsch: Kirchengeschichte. IV. 1. Freiburg. 1931. XIV. Lajos politikájára Bonét—Maur, G.: La liberté de conscience en France. Paris. 1909. 52. skk. 1. A kegyúri jogra.

támaszkodó valláspolitikai középkori jellegét végérvényesen tisztázta Szekfü, Magyar történet V. 274., kiemelve, hogy Pázmány is «egyházilag, lehet mondani, elavult formulát ragadott ki és vetett évszázados küzdelem kellős közepébe». Az 1691.-i rendelet szövege: *Mandata regia intimata per excelsum consilium locumtenentiale regium*. Vác. 1775. A szektáknak a tolerancia kifejlesztése körüli szerepéről E. Troeltsch nagy munkája: *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen*. (Ges. Schriften. I.) Tübingen. 1923., az angol viszonyokról 738. skk. 1. A szekták jelentőségét természetesen már Troeltsch előtt felismerte a kutatás, így Fr. Leziusnak tárgyunkat más tekintetben is érintő tanulmánya: *Der Toleranzbegriff* Dockes und Pufendorfs. (Studien zur Geschichte der Theologie u. der Kirche. VI. 1.) Leipzig. 1900. A «gondolat» fejlődését részletesen tárgyalja M. Freund: *Die Idee der Toleranz im England der grossen Revolution*. (Deutsche Viertel Jahrschrift f. Lit. wiss. u. Geistesgesch. Brichreihe. 12.) Halle 1927. Hogy a nyugati történetírás mily régen eljutott már a felekezeti egyoldalúságoktól és apologetikus célzatosságoktól mentes szemlélethez és értékeléshez, amidőn nálunk még mindig kísért a történetietlen szépítgetés vagy a csendes elhallgatás módszere, arra vonatkozólag legyen szabad idéznünk Freund könyvéből e sorokat: «Dass die Reformation als solche nicht identisch ist mit der Duldungsbewegung und dem Toleranzgedanken an sich, ist ein Gemeinplatz, der keiner näheren Ausführungen bedarf. Trotzdem liegen aber in der Reformation eine Reihe von Keimen, die im Laufe der Zeit zugunsten des Toleranzgedankens aufgegangen sind, oft gegen den Willen und unter dem Entsetzen derer, welche die Samen ausstreuten.» (144. 1.) A presbiteri törekvések történetét, azok angliai eredetét is részletesen ismerteti Zoványi J.: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*. Bp. 1911.; összes idézeteink ebből a könyvből valók, pl. Tolnai Szabó szavai a 384. l.-ről. Az új elveknek a béketárgyalásokon szőnyegrekerülését észreveszi Szekfü (i. ni. V. 278., kiemeli azok «modern» jellegét), a magyarázatot azonban, — Zoványi könyve, úgy látszik, elkerülte figyelmét — a protestantizmus kisebbségbe szorulásában találja meg: «Mikor dunántúli területeken egyetlen nagybirtokos konvenciója útján ezrei a jobbágyoknak térnek át katolikus vallásra, valóban nincs értelme többé az elvhez ragaszkodni, mely nekik (protestánsoknak) legföllebb középirtokosok jobbágyait tudja immár biztosítani». Az országgyűlési tárgyalások anyagát 1. Zsilinszky M.: *A linzi békekötés és az 1647. vallásügyi törvények története*. Bp. 1890. A Rákóczi-kori vallásügyre vonatkozó adatokat kimerítően ismerteti ugyancsak Zsilinszkynek a Márki utáni kutatók által érdemtelenül mellőzött munkája, *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve*. Bp. 1897. IV. k., mely feldolgozza a bizottsági jelentéseket is. E nagyjelentőségű iratok, a valláspolitikai dokumentumai közül csak egy jelent meg nyomtatásban, Zsilinszky: *A szécsényi convent történetéhez*. Történelmi Tár. 1886. Zsilinszky egyébként a XIX. sz.-ban érvényesült vallás-szabadság magaslatáról ítéli meg a Rákóczi-kort s így nincs vele meglepődve. Úgy látja, hogy «a kiküldött biztosok munkájának sem volt több eredménye, mint akár-mely más intézkedésnek, mely a vallási viszály megszüntetését célozta». Szerinte «az óhajtott béke nem állott helyre»; a sok, egymásnak ellentmondó kérvény, tiltakozás, követelés és óvás azt bizonyítja, hogy a felek «teljesen ellentétes álláspontra helyezkedtek» s így lehetetlen volt köztük igazságot tenni. (Vallásügyi tárgyalások. IV. 199. skk. 1.) A cikkünkben elmondottak és a felemlített példák, úgy hisszük, feleslegessé teszik annak indokolását, hogy nem ily abszolút mértékkel mérve, hanem a megelőző korhoz viszonyítva kell értékelnünk a Rákóczi-kori helyzetet. Abból a meggyőződésünk-ből ismét, hogy a vallási béke helyreállítása döntő jelentőségű volt, mintegy magától következik, hogy a XVIII. sz.-i művelődésünk, az ú. n. «magyar barokk» jellegéről a dolgozatunk végén körvonalozott felfogást kellett megalkotnunk. A felhozott példák: Tört. Tár. 1886. 355. skk., 367., 521. skk., 534. skk. 1. Zsilinszky i. m. IV. 175., 235. skk. 1., 257., 262.; v. ö. még Arch. Rák. I. 505. (a fiaiakról), IV. 491., 732., 736.,

V. 23, 74. 180. (Bercsényi felfogása). Rákóczi nyilatkozata: Emlékiratai. 155. 1. A pozsonyi országgyűlésről Zsilinszky. IV. 311. A nagyszombati protestánsokról Zsilinszky. IV. 169., Arch. Rák. IV. 90. Régebb szintetikus műveink is kiemelték, hogy a Rákóczi-kor elvetette a földesúri jog elvét, pl. Szalay L.: Magyarország története. Pest, 1859. VI. 281—9.; ugyanő az emlékéremről, 286. 1. Azzal az eljárással szemben, amely éles jezsuita ellenes nyilatkozatot provokált (Arch. Rák. III. 105.), Kelemen működése jelenti a másik humanusabbat; erről: Takáts S.: Károlyi Sándor családja és Kelemen Didák. (Régi magyar asszonyok: 208-311.) Az 171 o.-i pozsonyi országgyűlésről Zsilinszky. IV. 405—8. és 257. 1. A Pálffy-idézetet l. Eble G.: Károlyi Ferenc gróf és kora. Bp. 1893. i. 9. A XVIII. sz.-i főúri építkezésekről Szekfű i. 111. VI. 101. Arra vonatkozólag, hogy a Rákóczi-kor után a főúri kastélyok nem iskolái többé a köznemességnek, csak negatív bizonyítékaink vannak; Eble könyvében, mely megrajzolja a XVIII. sz.-i főúri udvart, nincs szó a nemesség «neveléséről», később pedig még inkább találunk fízett alkalmazottakat, pl. Wellmann I.: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása. Bp. 1033. 12., 118. A köznemesség panaszai: Szekfű VI. 139. A veszprémi Szentháromság-émlék leírását l. Pehm J.: Padáúvi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora. Zalaegerszeg. 1934. 140. Savoyai Jenő ágya látható volt az említett bécsi kiállításon.